

Erfgoedparticipatie

Een onderzoek naar de inclusiviteit van erfgoedparticipatie

Stageonderzoek Maaïke Knibbe en Loes Verhoeven

2023

Onder begeleiding van Elyze Storms-Smeets en Else Gootjes

Toelichting	
Hoofdstuk 1: Erfgoedontwikkelingen en het Verdrag van Faro	
1.1 Erfgoed en haar ontwikkelingen	
1.2 Verdrag van Faro en de belemmeringen	
Hoofdstuk 2: Welke groepen zijn in meer of mindere mate actief betrokken bij cultureel erfgoed en waarom?	
2.1 Erfgoedparticipatie en erfgoed consumptie	
2.2 Economisch kapitaal	
2.3 Sociaal kapitaal	
2.4 Cultureel kapitaal	
2.5 Leefstijlen	
2.5.1 'Boundary work'	
2.6 Stigmatisering	
2.7 Migratie en acculturatie	
2.8 Macht en overwicht	
Hoofdstuk 3: Het belang van algemene participatie en erfgoedparticipatie	
3.1 Algemene participatie en sociale cohesie	
3.2 Selectieve participatie	
3.3 Verschillende vormen van burgerparticipatie	
3.5 Het belang van erfgoedparticipatie en Faro	
Hoofdstuk 4: participatiemodel	
4.1 Theorie van gepland gedrag	
4.2 Sense of place	
4.3 Identificatie	
4.4 Zeggenschap, eigenaarschap (en identificatie)	
4.5 Wrap up	
Hoofdstuk 5: Casus Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem: algemene erfgoedparticipatie	
5.1 Arnhemse stadsparken en de beheervisie	
5.2 Baat bij parken	
5.3 Functie(s) van de parken	
5.4 Enquêteresultaten	
5.4.1 Verbinding met de parken	
5.4.2 Participatie	
5.5 Conclusie	
Hoofdstuk 6: Casus Huis Zypendaal: exclusieve erfgoedpresentatie	
6.1 Korte samenvatting	
6.2 Inleiding	
6.3 Het slavernijverleden	
6.3.1 Wat, wie en wanneer	
6.3.2 Nederland en slavernij	
6.3.3 Weerstand tegen slavernij	
6.3.4 Afschaffing van de slavernij?	

6.3.5	Contractarbeid uit India	
6.3.6	Hedendaagse gevolgen van de slavernij	
6.4	Erfgoed, identiteit en herinneringen	
6.4.1	Wat erfgoed doet	
6.4.2	Collectief geheugen, nationaal geheugen, cultureel geheugen.....	
6.4.2.1	Fragmentatie.....	
6.4.2.3	Erkenning (Recognition)	
6.5	Buitenhuis Zypendaal.....	
6.5.1	Regenten, status en distinctiedrift	
6.5.2	De Brantsens	
6.5.2.1	Het buitenhuis	
6.5.3	Anna	
6.6	Methodologie	
6.6.1	Analysemethode	
6.6.2	Geldigheid	
6.6.3	Vragenlijst.....	
6.7	Resultaten	
6.7.1	Korte samenvatting	
6.7.2	Erfgoed belevingen van Nederlanders met een Caribische achtergrond	
6.7.2.1	Demografische kenmerken van de steekproef.....	
6.7.2.2	Bevindingen	
6.7.3	Belevingen van De Vrienden Van Sonsbeek.....	
6.7.3.1	Demografische kenmerken steekproef	
6.7.3.2	Bevindingen	
6.7.4	Limieten	
Hoofdstuk 7: Conclusie en beleidsaanbevelingen.....		
7.1	Casus Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem: algemene erfgoedparticipatie	
7.2	Casus Huis Zypendaal: exclusieve erfgoedpresentatie	
Referentielijst hoofdstuk 1 t/m 4.....		
Referentielijst hoofdstuk 5		
Referentielijst hoofdstuk 6		

Toelichting

Dit onderzoek, in opdracht van Erfgoed Gelderland en het Gelders Genootschap, gaat over de inclusiviteit van erfgoedparticipatie. Hierbij wordt erfgoedparticipatie gezien als een actief proces, waarbij erfgoed niet alleen wordt bezocht, maar ook wordt geïnitieerd (Smith, 2006). Erfgoed zegt iets over wie wij waren én over wie wij zijn. Mee kunnen doen aan 'erfgoedparticipatie' betekent mee kunnen bepalen van wat zoiets als 'de' Nederlandse cultuur is. Het verdrag van Faro, dat de Nederlandse overheid van plan is te implementeren (RCE, 2021) kan gezien worden als middel om de democratische werking van het erfgoedveld te bevorderen. Dit verdrag stelt dat erfgoed iets zou moeten zijn waar iedereen zeggenschap over heeft en eigenaarschap over voelt. Met andere woorden, dat erfgoedparticipatie voor iedereen toegankelijk moet zijn. Zeggenschap en eigenaarschap over erfgoed is echter niet vanzelfsprekend. Niet iedereen voelt zich immers bij erfgoed betrokken en, in het verlengde daarvan, voelt niet iedereen zich geroepen om aan 'erfgoedparticipatie' te doen. Met dit onderzoek worden daarom een aantal factoren in kaart gebracht die beïnvloeden of iemand a) praktische mogelijkheden heeft om te participeren b) sociaal gemotiveerd wordt om te participeren en c) of iemand zich betrokken voelt bij erfgoed en zich hiermee identificeert. Hierbij zal ook worden gekeken naar factoren die de inclusiviteit van erfgoedparticipatie kunnen bevorderen, in de vorm van een aantal beleidsaanbevelingen.

Het onderzoek bestaat uit drie onderdelen. In het eerste deel wordt ingegaan op wat erfgoed is, waarom inclusieve erfgoedparticipatie van belang is, en welke 'algemene' variabelen invloed hebben op erfgoedparticipatie (Hoofdstuk 1 tot 4). Na dit algemene deel volgen twee afzonderlijke stukken in de vorm van casestudies (hoofdstuk 5 en 6). In de casussen is onderzocht hoe meer mensen betrokken kunnen raken bij vier specifieke erfgoederen in Arnhem. De eerste casus gaat in op betrokkenheid en gebruik van de drie stadsparken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. De tweede casus kijkt naar het effect van exclusieve erfgoedpresentatie bij koloniaal erfgoed, op de erfgoedbeleving van Caribische Nederlanders, waarbij buitenhuis Zypendaal als praktijkvoorbeeld wordt gebruikt. Tot slot, zullen op basis van de bevindingen enkele beleidsaanbevelingen worden gedaan in hoofdstuk 7.

Hoofdstuk 1: Erfgoedontwikkelingen en het Verdrag van Faro

1.1 Erfgoed en haar ontwikkelingen

Erfgoed wordt steeds hoger op de maatschappelijke en politieke agenda geplaatst. Zo werd in 2005 het Verdrag van Faro opgesteld, waarbij de maatschappelijke waarde van erfgoed, en het belang van participatie door de maatschappij werd benadrukt (Raad van Europa, 2005). Dit verdrag is nog niet geratificeerd door de Eerste en Tweede Kamer. Voor het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap werden de kansen en beperkingen van het ondertekenen van het verdrag onderzocht (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, z.d.). In december 2022 werd er een petitie opgezet door Federatie Instandhouding Monumenten (FIM) en Overleg Provinciale Erfgoedinstellingen Nederland (OPEN) om het verdrag als Nederland alsnog te ratificeren. Ook ondertekenden meer dan honderd erfgoed instanties de ‘Intentieverklaring Erfgoedveld Onderweg naar Faro’ (Erfgoedhuis Zuid-Holland, 2022). Nog dit jaar zal staatssecretaris Uslu het verdrag ondertekenen (Rijksoverheid.nl, 2023). Wanneer dit gebeurd zal wetmatig de hele samenleving worden betrokken bij het benoemen van en zorgen voor erfgoed.

Burgers, Rodenberg & Wagenaar (2023) definiëren cultureel erfgoed als een sociale en culturele praktijk, uitgevoerd door gemeenschappen en individuen, waarin geschiedenissen worden geselecteerd of afgewezen. Erfgoed is constant in beweging en wordt beïnvloed door veranderingen in de maatschappij (Goedhardt & Roosblad, 2023). Volgens Smith (2006), is erfgoed geen ding maar iets wat mensen doen - een handeling of sociaal proces dat zich bezighoudt met herinneren en betekenis geven (Burgers, Rodenberg & Wagenaar, 2023).

We hanteren de operationele definitie van erfgoed van de Cultuurmonitor van de Boekmanstichting (2022). Deze afbakening sluit aan bij die van zowel het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland als bij het Sociaal Cultureel Planbureau. In hun afbakening gebruiken de Boekmanstichting en het SCP vier, met elkaar verweven categorieën om erfgoed in te delen, namelijk ‘roerend erfgoed’, ‘onroerend erfgoed’, ‘immaterieel erfgoed’ en ‘digitaal erfgoed’ (Goedhardt & Roosblad, 2023).

Onder roerend erfgoed verstaan ze “tastbaar erfgoed dat verplaatsbaar is, zoals archieven in fysieke vorm of beelden en schilderijen in een museum”. Ook mobiel erfgoed valt hieronder, zoals een stoomtrein of een ander vervoermiddel uit het verleden (Goedhardt en Roosblad, 2023). Onroerend erfgoed staat voor “tastbaar en plaatsgebonden erfgoed, zoals historische gebouwen en monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten.” Immaterieel erfgoed omvat “cultuuruitingen die niet tastbaar zijn en gemeenschappen, groepen of individuen een gevoel van identiteit geven. Dit erfgoed is dynamisch en wordt steeds opnieuw vormgegeven in samenhang met maatschappelijke veranderingen en interactie, en leeft van generatie op generatie” (KIEN z.j.). Denk aan ambachten (molenaarsambacht, stoelenvlechten), uitvoerende kunsten (shanties zingen, tambú) of festiviteiten en sociale praktijken (Pride Amsterdam, Koningsdag). Digitaal erfgoed, tot slot, staat voor gedigitaliseerd erfgoed (erfgoedmateriaal dat van origine niet digitaal is, maar waarvan een digitale reproductie is gemaakt), born digital (erfgoed zonder analoge equivalent) en digitale informatie over erfgoed (beschrijvingen van erfgoedobjecten, ook wel metadata genoemd). Voorbeelden zijn games, digitale teksten, foto’s en video’s, of digitale ontwerpen die nodig zijn bij de totstandkoming van bijvoorbeeld objecten (Goedhardt & Roosblad, 2023). In de tekst zullen deze verschillende vormen vooralsnog worden benaderd met het tweeledige onderscheid tussen materieel (roerend-, onroerend-, en digitaal erfgoed) en immaterieel erfgoed.

Materieel en immaterieel erfgoed zijn sterk met elkaar verbonden. Dit wordt nog eens benadrukt door het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland dat immaterieel erfgoed opdeelt in verschillende domeinen (Immaterieel erfgoed, z.d.). Bij 'festiviteiten, rituelen en sociale praktijken' kan er gedacht worden aan de woonwagencultuur, de Nijmeegse Vierdaagse en schaatsen op natuurijs. Onder 'spreken, zingen en vertellen' valt onder andere Ketikoti, polderen en de Westfriese taal. 'Uitvoerende kunsten' zijn bijvoorbeeld de circuscultuur, het fanfareorkest en de tambú afkomstig van de Nederlandse Antillen. Een vierde domein is 'vakmanschap en ambachten' en hierbij kan gedacht worden aan klompen maken, de molenaarsambacht en de hennakunst. Bij 'kennis en gebruiken rondom natuur' gaat het om erfgoed zoals heggenvlechten, de kraamzorg en wadlopen. Deze voorbeelden laten zien dat materieel en immaterieel erfgoed praktisch niet los van elkaar te denken zijn. Veel immaterieel erfgoed is immers nauw verbonden met objecten, gebouwen, gebruiksvoorwerpen en plekken. Daarnaast richten ook musea zich steeds vaker op de verhalen en emoties rondom tentoonstellingen en collecties (Immaterieel erfgoed, z.d.).

De afbakening van erfgoed toont al aan dat de betekenis van erfgoed verandert door de tijd heen, waarbij tevens verschillende groepen mensen een verschillende betekenis kunnen toekennen aan een specifiek erfgoed (Goedhardt & Roosblad, 2023). Van deze brede kadering van erfgoed, waarbij meerdere groepen uit de samenleving invloed uitoefenen op het interpretatieproces van erfgoed, is niet altijd sprake geweest. Zo is het interpreteren en waarderen van overblijfselen uit het verleden als erfgoed, lange tijd vooral een taak geweest die werd voorbehouden aan professionals, zoals sociaal-geografen, archeologen, architectuurhistorici (Duineveld & Kolen, 2009). Naast een dominante rol in het bepalen welke producten wel en niet als erfgoed door konden gaan, zijn ook de door hen geduide betekenis kaders tijd als leidend beschouwd bij het interpreteren van materiële en immateriële goederen uit het verleden (Duineveld en Kolen, 2009). Er was en is kritiek op het huidige erfgoed discours; erfgoedgemeenschappen zouden voornamelijk gedomineerd worden door experts en daarmee hun kennis en culturele waarden (Smith, 2006; Burgers, Rodenberg & Wagenaar, 2023). De ideeën en concepten van zo'n discours vormen het perspectief op erfgoed, en kunnen leiden tot sociale uitsluiting (Smith, 2006).

Het doel van de erfgoedpraktijk in Nederland is verder lang gericht geweest op het conserveren van steen en land (Veldpaus, Pereira Roders & Colenbrander, 2013). Zo'n vijftig jaar geleden begint hier echter verandering in te komen, en verschuift de bepalende rol van de erfgoedprofessional en diens focus op behoud en beheer van elementen uit het verleden, naar hedendaagse processen van betekenisgeving die ook door non-professionals kunnen worden uitgevoerd (Hinfelaar, 2021). Janssen, Luiten, Renes en Stegmeijer (2017) stellen dat de verandering in het erfgoedveld sinds de Tweede Wereldoorlog ondermeer inhoudt dat er drie, naast elkaar bestaande erfgoedbenaderingen ontstaan. Deze drie verschillende benaderingen kaderen zij als de sector-, factor- en vector benadering.

De sectorbenadering omvat het behoud en restauratie van monumenten, de factor benadering draait om behoud door middel van ontwikkeling en herbestemming, en de vector benadering gaat om het inzetten van verbonden verhalen voor het bevorderen van ruimtelijke ontwikkelingen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022a). Samengevat maken deze perspectieven dat erfgoed inmiddels gezien wordt als "de overlevering van oude en de productie van nieuwe waarden [...]" en als "[...] de transformatie van waarden en identiteiten door de tijd heen" (Duineveld & Kolen, 2009, p.137).

1.2 Verdrag van Faro en de belemmeringen

In voornamelijk de vectorbenadering is veel terug te vinden van de manier van werken van Faro (RCE, 2022). Erfgoed bestaat binnen de vectorbenadering bij de gratie van de betekenis die men eraan toekent. Pas zodra een groep mensen een materieel of immaterieel product (h)erkennen als erfgoed, bestaat het als zodanig (Duineveld en Kolen, 2009). Dit houdt ook in dat er in dit betekenisgevingsproces verschillende opvattingen tegelijkertijd kunnen bestaan over de waarde van een (potentieel) erfgoed. Deze opvatting komt ook tot uiting in het Verdrag van Faro, waar het maatschappelijk belang van erfgoedparticipatie door zowel professionals als non-professionals nog eens onderstreept wordt met de premisse dat erfgoed een mensenrecht is (Raad van Europa, 2005) en dat ieder mens moet kunnen meebepalen wat erfgoed is. Niet alleen de rol van de professional ten aanzien van erfgoed is daarmee fundamenteel veranderd, ook de positie van de burger ten opzichte van zowel de professionals als de notie van erfgoed is verschoven. Daar waar de burger eerder vooral een 'ontvanger' was, kan deze nu meebeslissen en initieren (RCE, 2022a). Daarbij komt de eerder genoemde kritiek op het erfgoed discours; dit zou te eenzijdig zijn. Gemeenschappen spelen maar een marginale rol in het definiëren van en omgaan met erfgoed (Burgers, Rodenberg & Wagenaar, 2023). Een implementatie van het Faro verdrag zou het discours kunnen veranderen.

Een succesvolle toepassing van het verdrag van Faro is echter niet evident. Zo is de beslissende rol van de burger als non-professional in erfgoed(co-)creatie, -evaluatie en -borging niet vanzelfsprekend. Er wordt bijvoorbeeld gewezen op onduidelijke verwachtingen rondom het fenomeen 'burgerparticipatie' (Tan, Levelt & Stapper, 2019; Hinfelaar, 2021), en ook onduidelijkheid over de rol van de expert lijkt een barrière te zijn voor een succesvolle implementatie van het verdrag van Faro (RCE, 2022a).

Naast deze technicaliteiten rondom de concretisering van implementatie, is het ook mogelijk dat het betrekken van de samenleving als geheel, als gevolg van de onderrepresentatie van bepaalde groepen in erfgoedparticipatie, überhaupt reeds een knelpunt vormt. Met name in de praktische uitwerking en toepassing van het Verdrag van Faro. Dit verdrag stelt dat alle mensen eigenaarschap en zeggenschap over erfgoed moeten kunnen hebben (Raad van Europa, 2005), terwijl het echter goed mogelijk is dat de middelen, kennis en kunde die nodig zijn om te kunnen participeren aan verschillende vormen van cultuur, binnen de populatie ongelijk verdeeld zijn.

Onderzoek naar mogelijke barrières ten aanzien van erfgoedparticipatie kan dan ook gebaat zijn bij een insteek die verschillen in cultuurparticipatie probeert te verklaren, zoals de veldtheorie van Bourdieu (1984). Deze theorie stelt dat de omvang en compositie van het kapitaal waarover mensen beschikken — het gaat dan om een combinatie van sociaal- economisch- en cultureel kapitaal — bepalend is voor culturele voorkeuren. Zo zouden individuen met relatief veel cultureel kapitaal andere culturele interesses en voorkeuren hebben dan individuen met weinig cultureel kapitaal. Dit verschil in 'smaak' zou zich ook kunnen vertalen naar het erfgoedveld.

Daarnaast vormen verschillende machtsverhoudingen en de identificatie met een meerderheid- en minderheidscultuur ook mogelijke barrières bij erfgoedparticipatie. Meerdere onderzoekers stellen dan ook dat het van belang is machtsverschillen mee te nemen in onderzoek naar erfgoedvorming ofwel het maken van erfgoed (Kirshenblatt-Gimblett, 1998; Macdonald, 2013; Meyer & Van de Port, 2018; Oscar Saleminck, 2016; Stengs, 2018). Stengs (2018) stelt zelfs dat onderzoek naar erfgoed, onderzoek naar erfgoedpolitiek is. Mensen kennen namelijk erfgoedwaarde toe aan culturele vormen en objecten en dit gebeurt vaak vanuit processen die zijn verweven met

ongelijke machtsverhoudingen en controleprocessen. De heersende normen, waarden en identiteit worden hierbij nogal eens afgedwongen (Chidester, 2005). Het niet hebben van macht (dus niet de grootste groep zijn), of het niet identificeren met de heersende cultuur kan daarmee een belemmering vormen voor het participeren zoals het Verdrag van Faro dat beoogt.

In het volgende hoofdstuk zullen we verschillende mechanismen uiteenzetten die erfgoedparticipatie kunnen bemoeilijken. We stellen hierbij de hoofdvraag:

Welke (sociale) factoren zijn van invloed op erfgoedparticipatie?

Specifieker beantwoorden we de deelvragen:

Is er bij erfgoedparticipatie sprake van verschil naargelang de sociaaldemografische en/of sociaaleconomische achtergrond?

Wat zijn de implicaties van mogelijke ongelijkheden voor het functioneren van het erfgoedveld en voor de Faro agenda?

Aan de hand van theorie zullen we verwachtingen opstellen ten aanzien van wie we missen in de erfgoedparticipatie, en de mogelijke barrières in kaart brengen. Met behulp van empirisch onderzoek zullen we deze verwachtingen toetsen en daarbij tevens trachten om de achterliggende mechanismen bloot te leggen. We onderzoeken hierbij twee casussen: het slavernijverleden in Arnhem en Arnhemse stadsparken. We zullen aan de hand van de bevindingen aanbevelingen opstellen over het overkomen van eventuele participatie barrières, ofwel hoe zo veel mogelijk mensen en groepen uit de samenleving kunnen worden betrokken.

Hoofdstuk 2: Welke groepen zijn in meer of mindere mate actief betrokken bij cultureel erfgoed en waarom?

2.1 Erfgoedparticipatie en erfgoed consumptie

Voorafgaand aan het theoretisch benaderen van de mechanismen die schuilgaan achter het wel of niet participeren in erfgoed, moet er een heldere definitie zijn van erfgoedparticipatie, waarbij ook duidelijk het onderscheid tussen erfgoed consumptie en erfgoedparticipatie vermeld dient te worden. Brokerhof, Burggraaf, Cruickshanks, Nguyen en Simons (2022) destilleren twee benaderingswijzen. Aan de ene kant kunnen burgers of gemeenschappen een rol spelen in het waarderen van en zorgen voor bestaand erfgoed, aan de andere kant kunnen er initiatieven zijn vanuit gemeenschappen die zich inzetten voor erfgoed, waarbij professionals tevens een dienstverlenende rol spelen. Ook kan er overlap tussen deze twee benaderingswijzen zijn, bijvoorbeeld wanneer de overheid betrokken raakt bij initiatieven vanuit gemeenschappen (Brokerhof et al., 2022). Twee voorbeelden die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2022a) aanhaalt, zijn het Leidse Singelpark en de transformatie van een voormalige asfaltcentrale terrein in Gouda. In Leiden hebben burgers het initiatief genomen om een zes kilometer lang park te creëren, met als erfgoedwaarde het kunnen navertellen van de Leidse stadshistorie. In Gouda hebben vrijwilligers het industrieterrein van een voormalige asfaltcentrale getransformeerd tot een culturele locatie voor kunst en evenementen (RCE, 2022a). Erfgoedparticipatie is dus het initiëren en creëren van erfgoed, zowel materieel als immaterieel.

Het actieve begrip 'participeren' in de zin van 'initiëren en creëren', kan worden afgezet tegen het eerder passieve 'consumeren', wat omschreven kan worden als het 'decoderen' of 'ontcijferen' van specifieke culturele producten (Bourdieu, 1986). Bezoeken van erfgoed is dus vooral een communicatief proces, terwijl initiëren en creëren als bewust productieproces kan worden gezien. We beschouwen erfgoedparticipatie in dit onderzoek dan ook als meer dan alleen bezoeken maar ook als betrokkenheid voelen bij, zeggenschap hebben over, en inbreng hebben in wat erfgoed is en hoe het wordt vormgegeven.

2.2 Economisch kapitaal

De eerste verwachte belemmeringen voor erfgoedparticipatie hangen samen met de mate van economisch kapitaal waarover iemand beschikt. Economisch kapitaal vertegenwoordigt bezit en financiële middelen (Bourdieu, 1989). Met andere woorden, de mate waarin iemand over economisch kapitaal beschikt, wordt bepaald door de financiële waarde van diens vermogen en inkomen. Een wellicht voor de hand liggende belemmering is dan ook het prijskaartje dat aan cultuur hangt. De financiële lasten die gepaard gaan met het inruilen van werktijd voor vrije tijd, maar ook de eventuele reis- en toegangskarten, zouden makkelijker gedragen kunnen worden door individuen met relatief meer economisch kapitaal. In het verlengde hiervan kunnen zij zich wellicht meer bezighouden met cultuur en cultureel erfgoed, en daarmee erfgoedparticipatie.

Daarnaast kan een laag inkomen leiden tot financiële spanning, vooral wanneer er een gebrek is aan financiële hulpbronnen om in de primaire levensbehoeften te kunnen voorzien (Townsend, 1979; Visser, Gesthuizen & Scheepers, 2013). Volgens de scarcity theory (Mani, Mullainathan, Shafir, & Zhao, 2013; Shah, Mullainathan, & Shafir, 2012) neemt het constant bezig zijn met geldzaken en het balanceren van inkomsten en uitgaven een groot deel van de mentale

bandbreedte in beslag. Dit heeft gevolgen voor gedragingen en keuzes. Gevolg hiervan zou kunnen zijn dat erfgoedparticipatie geen prioriteit heeft, en misschien niet eens wordt overwogen. Er kan, met andere woorden, mogelijk geen behoefte aan- en tijd zijn voor erfgoedparticipatie.

Relaterend hieraan kan financiële spanning leiden tot sociaal isolement en ook op deze manier een beperking zijn voor maatschappelijke participatie in het algemeen (Visser, Gesthuizen & Scheepers, 2013) en wellicht erfgoedparticipatie in het bijzonder. Zo stellen Stewart en collega's: "Inadequate incomes can prevent individuals from participating in various social activities in their communities, or restrict people's ability to create and maintain social support, leading to experiences of social isolation" (Stewart et al., 2009, p. 174). Er is dan ook aangetoond dat sociaal isolement relateert aan een gebrek aan politieke betrokkenheid (Halleröd & Larsson, 2008). En in Noorwegen hangt armoede samen met uitsluiting van deelname aan maatschappelijke organisaties (zoals vrijwilligersorganisaties, vakbonden, sportclubs en religieuze organisaties) (Dahl, Flotten & Lorentzen, 2008). Een gebrek aan politieke en maatschappelijke betrokkenheid, kan daarmee duiden op een desinteresse of hindernis in participeren in het algemeen, en daarmee ook in erfgoed.

Concluderend kunnen er verschillen zijn in erfgoedparticipatie naargelang economisch kapitaal. Mensen met minder economisch kapitaal zouden minder aan erfgoedparticipatie kunnen doen als gevolg van economische hindernissen. Mogelijk ervaren mensen met minder economisch kapitaal ook een barrière of desinteresse voor participatie in het algemeen, doordat ze sociale isolatie ervaren of minder politiek en maatschappelijk betrokken zijn.

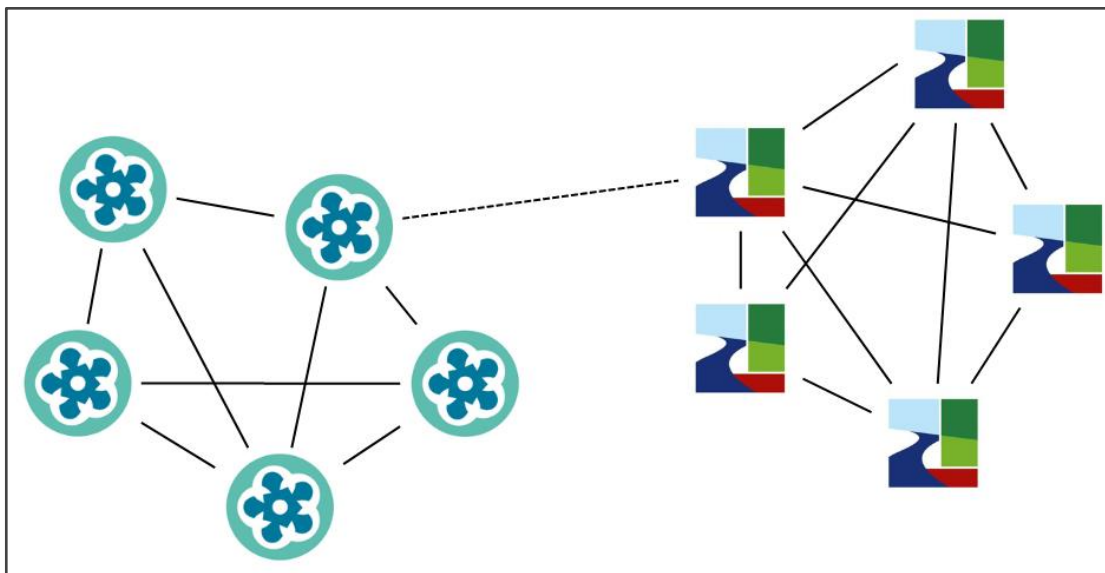
2.3 Sociaal kapitaal

Theorieën betreffende sociaal kapitaal houden zich bezig met de aard en omvang van sociale netwerken en de invloed daarvan op diverse aspecten in het leven, zoals sociale normen, vertrouwen en gezondheid (Bourdieu, 1984). Een sociaal netwerk kan staan voor informatie en middelen (Lin & Erickson, 2008; Van Tubergen, 2020). Het hebben van veel sociaal kapitaal kan daarmee voordeel opleveren in termen van levenskansen (Bourdieu, 1984). Een goed voorbeeld hier is Granovetter (1974; 2018) die vond dat sociale netwerken een belangrijke rol spelen bij het vinden van een baan. Meer precies toonde hij aan dat de arbeidsmarkt niet simpelweg een systeem is waarbinnen sollicitanten worden gematcht aan een baan, maar dat daarentegen veel banen worden gevonden via informele kanalen; familie, vrienden en kennissen (Granovetter, 2018; Van Tubergen, 2020).

Binnen sociale netwerken wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen 'strong ties' en 'weak ties'. Strong ties zijn positieve relaties waar mensen zich emotioneel verbonden voelen en er sprake is van wederkerigheid van hulp, investering en inzet (Van Tubergen, 2020). Weak ties zijn de oppervlakkige en instrumentele relaties, waarbij mensen elkaar minder zien en minder emotioneel verbonden zijn (Van Tubergen, 2020). Granovetter (1974) stelde dat men met weak ties toegang heeft tot meer bruikbare informatie ten opzichte van strong ties, omdat strong ties overbodige informatie bieden. Bij strong ties is er namelijk meer sprake van homofilie; mensen interacteren het liefst met mensen die op hen lijken (Van Tubergen, 2020). Weak ties hebben meer kansen om bruggen te slaan tussen gemeenschappen (Granovetter, 1974; Van Tubergen, 2020). Een gemeenschap is dan een cluster van knooppunten die meer intern verbonden zijn dan extern, ook wel bestaande uit 'community-bonding ties' (Girvan & Newman, 2002; Van Tubergen, 2020) (Figuur 1). 'Community-bridging ties' zijn dan weer de mensen die banden hebben met mensen buiten hun netwerk of gemeenschap (Granovetter, 1973; Van Tubergen, 2020) (Figuur 1).

Ook Field (2003) stelt dat bonding ties loyaliteit en identiteit van een groep behouden en versterken, en dat bridging ties nuttig zijn voor externe banden en dat deze ook een indicatie zijn van betrokkenheid bij en deelname aan activiteiten die gunstig zijn voor de samenleving als geheel (Dahl, Flotten & Lorentzen, 2008). Dahl, Flotten en Lorentzen (2008) stellen dat het geen lid zijn van een organisatie wordt beschouwd als een indicator van zwakke bridging ties. Een erfgoedgemeenschap bestaande uit “mensen die waarde hechten aan bepaalde aspecten van cultureel erfgoed die zij, binnen het kader van publieke actie, willen behouden en aan toekomstige generaties willen overdragen” (Verdrag van Faro, RCE, 2005; 2021), zou gebaat zijn bij enige mate van sociaal kapitaal. Zo laat sociaal kapitaal toe om over de middelen, kennis en kunde te beschikken om projecten te initiëren en tot succes te maken. Bridging ties faciliteren bijvoorbeeld niet alleen een effectieve lobby praktijk, maar laten ook verbintenissen toe met andere gemeenschappen waar cultureel erfgoed een minder grote of geen rol speelt, waarmee er een toename van maatschappelijk draagvlak kan ontstaan voor erfgoed met meerdere identiteiten.

Effectief participeren in erfgoed vergt dus ook het juiste netwerk en sociaal kapitaal. Mensen met minder sociaal kapitaal zouden mogelijk minder aan erfgoedparticipatie doen door de informatie en middelen die ze hierdoor wellicht mislopen. Individuen en gemeenschappen met meer weak ties oftewel community bridging ties, zouden meer succesvol kunnen zijn in het initiëren en borgen van specifieke erfgoedactiviteiten, omdat deze activiteiten gebaat zijn bij een vernetwerking met relevante actoren zoals betrokken burgers, omwonenden, de ambtenarij, subsidiënten, enzovoort.

Figuur 1. Community-bonding ties en community-bridging ties.

2.4 Cultureel kapitaal

Volgens Bourdieu (1984) is ook cultureel kapitaal, naast economisch- en sociaal kapitaal, een belangrijke bron van ongelijkheid en de reproductie van ongelijkheid in termen van mogelijkheden en levenskansen. Ook voor ongelijkheid op vlak van erfgoedparticipatie zou cultureel kapitaal een belangrijke rol kunnen spelen. Cultureel kapitaal manifesteert zich in drie vormen, waarover elk individu in bepaalde mate beschikt. Zo is er de ‘objectieve’ vorm, waarbij gedacht kan worden aan boeken, culturele bezittingen en kledij. Dan is er de ‘belichaamde’ vorm, zoals taalgebruik of de mate

waarin iemand zich de heersende normen en waarden (ofwel cultuur) en gedragingen eigen heeft gemaakt. Tot slot is er de 'institutionele' vorm, die wordt uitgedragen met de diploma's en kwalificaties waarover iemand beschikt (Bourdieu, 1979; Bhugra, Watson & Ventriglio, 2021).

Cultureel kapitaal en economisch kapitaal hangen sterk met elkaar samen. Zo zijn individuen met veel economisch kapitaal, in de regel, sneller in de positie om veel cultureel kapitaal te verwerven dan mensen die financieel minder welgesteld zijn. Het kunnen beschikken over voldoende materiële goederen, zoals boeken en laptops, maakt het immers makkelijker om mee te komen op school. Ook de mogelijkheid om musea te bezoeken en zo van jongs af aan gewend te raken aan dergelijke zogenaamde 'highbrow' cultuur (ook vaak geassocieerd met luisteren naar klassieke muziek of het bezoeken van een opera), kan een voordeel opleveren op school waar het altijd nog vooral deze highbrow kunstvormen zijn die deel uitmaken van het kunstgeschiedenis curriculum.

Andersom geldt hetzelfde. Individen met veel cultureel kapitaal zijn over het algemeen sneller in de gelegenheid om economisch kapitaal te vergaren. Zo zijn kinderen uit gezinnen met relatief veel cultureel kapitaal vaak al gewend geraakt aan de dominante school- en klascultuur (lees: middenklasse waarden), omdat ze deze normen en omgangsvormen van thuis uit hebben meegekregen (Bourdieu, 1984; Boone & van Houtte, 2013; Van Eijck, 2011; Van Tubergen, 2020). Ook zijn ze relatief vaak al voor de start van hun schoolcarrière gewend geraakt aan het lezen of bekijken van boeken en aan het ABC. Deze culturele voorsprong vertaalt zich geregeld in een succesvol schooltraject, wat dan weer makkelijker leidt tot een economisch gunstige positie (Van Houtte, 2003; Boone & van Houtte, 2013; Van Eijck, 2011; Roose et al, 2014; Bourdieu, 1984; Bourdieu, 1989). Een eventuele culturele en economische voorsprong wordt zo wel al gauw verward met een cognitieve voorsprong (Bourdieu, 1984).

Ook van belang om te vermelden is dat de betekenis van kapitaal of status associaties rondom culturele producten (bijvoorbeeld erfgoed consumptie en productie) kan veranderen door de tijd heen. In *La Distinction* (1984) toont Bourdieu dat culturele smaak en consumptie verschillen samen gaan met bezit van een bepaalde hoeveelheid economisch en cultureel kapitaal. Highbrow cultuurconsumptie gaat dan ook samen met het bezitten van vooral veel cultureel kapitaal, en het is daarom vooral de hogere klasse, die over relatief veel cultureel kapitaal beschikt, die highbrow producten consumeert. Deze min of meer traditionele notie van 'legitiem' cultureel kapitaal is door de tijd heen grondig veranderd, en culturele producten die samengaan met veel kapitaal zijn inmiddels lang niet meer beperkt tot de traditionele highbrow producten (Bryson, 1996). Sinds Bourdieu's tijd zijn onder invloed van toegenomen sociale mobiliteit, ook de lagere- en middenklasse steeds meer in staat gesteld om dominante posities in de samenleving te verwerven, wat op vlak van cultureel kapitaal voor meer heterogeniteit heeft gezorgd (Roose, 2017). Daarnaast zijn ook de waardenoriëntaties in de samenleving over het algemeen sterk veranderd, waardoor er tegenwoordig sprake is van een meer ethisch geladen smaakpatroon onder het mom van democratisering en gelijkheid (Inglehart, 2000), zoals tot uiting komt in de notie van culturele omnivoreteit (Peterson en Kern, 1996). Daarmee is ook de kunstwereld aan het veranderen (Zimmer, 1999) en dient kunst inmiddels vaak voor een steeds breder publiek toegankelijk te zijn. Gevolg van dit alles is dat tegenwoordig ook de meer populaire vormen van cultuur in toenemende mate kunnen worden gelinkt aan veel cultureel kapitaal en daarmee omgezet in symbolisch kapitaal, oftewel erkenning en prestige (Bryson, 1996).

Cultureel kapitaal zou hiermee ook invloed kunnen hebben op erfgoedparticipatie. Met name wanneer het cultureel kapitaal zich uit in diploma's, kwalificaties en/of een hoog opleidingsniveau. Een digitale zoektocht van de auteurs toont aan dat communicatie over Faro

vooral nog plaatsvindt vanuit overheidswebsites en het geïnstitutionaliseerde erfgoedveld. Het is dan ook goed mogelijk dat kennis en kunde omtrent de Faro benadering, en daarmee de mogelijkheid om erfgoed te initiëren vooral bestaat bij die groepen die al relatief bekend zijn met het erfgoedveld én die zulke media kanalen succesvol weten te navigeren. Het is mogelijk dat dit juist individuen zijn met relatief veel cultureel kapitaal, die door hun sociale traject al interesse in en kennis over het traditionele erfgoedveld hebben ontwikkeld, makkelijk overheidscommunicatie tot zich kunnen nemen en websites kunnen navigeren. Daarnaast is het mogelijk dat het begrip erfgoed nog altijd vooral wordt geassocieerd met traditionele noties van erfgoed, zoals land en steen, waarin niet iedereen in gelijke mate geïnteresseerd is. Erfgoedparticipatie zou in dit geval dan ook kunnen afhangen van culturele voorkeuren, die worden beïnvloed door het culturele kapitaal.

Het is waarschijnlijk dat personen die over meer cultureel kapitaal beschikken (bijvoorbeeld een hogere opleiding hebben genoten) meer vertegenwoordigd zijn in het erfgoedveld en in erfgoedgemeenschappen. Ten eerste, omdat deze groep zich mogelijk meer bewust zal zijn van en geïnteresseerd is in de traditionele notie van erfgoed en zich daarom meer begeeft in het erfgoedveld. Het zou dan ook kunnen dat zij reeds notie kunnen nemen van Faro en/of mogelijkheden tot participeren. Met name omdat het Faro Verdrag en de mogelijkheid voor participatie nog niet de norm is en tevens omdat communicatie over het verdrag en de mogelijkheden nog vooral vanuit RCE kanalen plaatsvindt. Daaraan gekoppeld beschikt deze groep wellicht over meer kennis en kunde om overheidswebsites te navigeren en te decoderen.

2.5 Leefstijlen

De drie vormen van cultureel kapitaal, namelijk objectief in de vorm van onder meer boeken en kleding, belichaming in de vorm van gedragingen en culturele 'know how', en de institutionalisering in de vorm van credentials, worden zichtbaar in de vorm van homogene smaakpatronen, die ook wel leefstijlen worden genoemd (o.a. Bourdieu, 1979). Leefstijlen worden bijvoorbeeld gekenmerkt door attitudes en de wijze waarop individuen zich dragen, en bevatten onder meer voorkeuren rondom politiek, kleding, media, sport en culturele participatie, maar ook kenmerken, zoals nationaliteit, gender of huidskleur spelen een rol (Bourdieu, 1984; Ridgeway, 2013). Leefstijlen hebben dan ook een esthetische, communicatieve betekenis, oftewel, zij kunnen ingezet worden om signalen af te geven van rijkdom, gezondheid, intelligentie, houdingen en sociale connecties (Van Eijck, 2011).

Verder gaan bepaalde sociale klassen samen met een specifieke leefstijl, en daarmee met de consumptie van bepaalde culturele producten. Individen met veel kapitaal kunnen hun positie communiceren aan de hand van hun leefstijl. Dit komt erop neer dat zij niet alleen producten nuttigen die voor iedereen beschikbaar zijn en die relatief weinig kapitaal vereisen, maar ook producten die meer kapitaal vereisen en dus niet voor iedereen beschikbaar zijn. Gevolg hiervan is dat zij zich esthetisch afscheiden van de rest met behulp van symbolische consumptie. Omdat het nuttigen van 'zeldzame' producten vooral is voorbehouden aan personen met veel kapitaal (die ogenschijnlijk competentere lijken want het beter doen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt), worden deze dure zaken geladen met ideeën over competentie. Van Eijck (2011, p. 242) schrijft hierover: "As long as others believe that this type of culture requires special skills and sensibilities, it also helps legitimate the privileged social positions of the highbrow audience by demonstrating their exquisiteness." Specifieke smaakvoorkeuren worden dus geassocieerd met specifieke posities in de samenleving. Dat het hier, zoals al eerder aangehaald, lang niet altijd gaat om een cognitieve voorsprong maar om een culturele (en economische) voorsprong, blijft aldus Bourdieu (1984),

verhult achter de schijn van competentie rondom personen met relatief veel kapitaal.

Esthetische verschillen in leefstijlen hebben dus ook een ethische dimensie. Een specifieke leefstijl heeft namelijk invloed op levenskansen die individuen hebben, en daarmee op hun positie in de samenleving. Omdat nu juist die personen met relatief veel cultureel en economisch kapitaal, gemiddeld gezien, vaker in belangrijke geïnstitutionaliseerde posities in de samenleving uitkomen (door bijvoorbeeld een succesvolle schoolcarrière), zijn het vooral ook weer hun normen en waarden en leefstijlen die dominant blijven binnen deze maatschappelijke instellingen (Bourdieu, 1984). Het voordeel van het beschikken over een midden of hogere klasse cultuurreproduceert zich op deze manier in de samenleving. Ridgeway (2013, p.11) stelt: “In institutions in which gateway encounters occur, the dominant actors — doctors, educators, managers, professionals — are overwhelmingly middle class. As a result, these institutions’ workplace cultures and practices are infused with the implicit but distinctive assumptions, values and taken-for-granted knowledge of the middle class.” Het al dan niet beschikken over specifiek cultureel kapitaal zorgt zo voor de instandhouding van ongelijkheid, omdat de dominante instellingen in de samenleving rondom een specifieke midden en hogere klasse cultuur zijn opgebouwd, en het voor personen die deze klasse ‘taal’ niet spreken relatief gezien moeilijker is om er voet aan de grond te krijgen.

Kort gesteld, bepaalt de specifieke omvang en compositie van de verschillende kapitaalvormen, (sociaal, cultureel en economisch), de klasse- en daarmee statuspositie die individuen in de samenleving innemen. Deze statusposities komen tot uitdrukking in verschillende leefstijlen. Leefstijlkeuzes, die zichtbaar worden aan de hand van met name culturele consumptie patronen, zijn dus geen inherent individuele voorkeuren, maar volgen uit de toegang tot de specifieke kapitalen, en deze toegang is dan weer afhankelijk van de sociale condities waarin individuen zich gedurende hun leven bevinden (Bourdieu, 1984). Omdat kapitaal bezit, en daarmee ook sociale hiërarchie, zichtbaar wordt middels specifieke leefstijlen — bijvoorbeeld via culturele consumptie patronen zoals erfgoedparticipatie patronen — kunnen leefstijlen worden ingezet om de symbolische grenzen tussen groepen af te bakenen en sociale status posities te verzekeren (Roose, Van Eijck & Lievens, 2012), maar ook tactisch worden toegepast om deze symbolische groeps grenzen te overbruggen (Vandevoordt & Verschraegen, 2019).

2.5.1 ‘Boundary work’

Naar het afbakenen of overbruggen van symbolische groeps grenzen wordt in de literatuur vaak verwezen als ‘boundary work’ (Lamont & Molnar, 2002). Om preciezer te zijn doet iemand aan boundary work wanneer diegene symbolische middelen (ook wel manifeste leefstijl indicatoren) inzet om symbolische groeps grenzen te “creëren, onderhouden, contesteren of oplossen [...]” (Lamont & Molnar, 2002, p. 168). Symbolische groeps grenzen kunnen dus worden beschreven als “conceptual distinctions made by actors to categorise objects, people, practices, and even time and space. They are tools by which individuals and groups struggle over and come to agree upon definitions of reality” (Lamont & Molnar, 2002, p. 168). Symbolische grenzen laten zo niet alleen toe om een ‘in-group’ en een ‘out-group’ te onderscheiden en anderen daarbij in te delen, maar ook om gevoelens van (h)erkenning bij de eigen groep te ervaren en daarmee een individueel en collectief identiteitsgevoel op te bouwen (Jarngard & James, 2017).

Groeps grenzen worden gevormd rondom machtsrelaties en ook kapitaalbezit, zoals eerder beschreven. Esthetische cues duiden op kapitaal bezit, maar ook verschillen tussen structurele kenmerken, zoals nationaliteit, gender of huidskleur spelen een rol in de wijze waarop

groepsgrenzen statusverschillen duiden. Wanneer dominante groepen in de samenleving erin slagen hun definitie van cultuur als legitiem en daarmee meerderwaardig door te laten gaan, is er sprake van symbolisch geweld (Bourdieu, 1984). Symbolisch geweld stelt groepen in staat om, middels het uitdragen van hun legitieme cultuur, niet alleen zichzelf te onderscheiden van anderen, maar ook in het monopoliseren van een bepaalde statuspositie en kapitaal toegang ten opzichte van de andere groepen. Lamont en Molnar (2002) halen hierbij een aantal voorbeelden van onderzoek ten aanzien van groepsmobilisatie aan, namelijk fastfoodwerkers die zichzelf positioneren ten opzichte van werklozen, en de hogere middenklasse, die tijd en energie steekt in de culturele vorming van hun kinderen, versus de lagere klasse, die daar minder tijd in (kunnen) steken.

Mensen en groepen zijn dus, met andere woorden, in staat specifieke leefstijlkenmerken te mobiliseren om de eigen grenzen te demarkeken, en daarmee zichzelf ten opzichte van anderen te onderscheiden. De interpretatie van symbolische middelen staat hierbij centraal. Groepsgrenzen afbakenen met leefstijlindicatoren zoals de consumptie van specifieke culturele producten en praktijken, is immers enkel mogelijk wanneer er een gedeelde betekenisgeving rondom deze producten en praktijken bestaat.

Ondanks de toegenomen heterogeniteit in het culturele veld, de omnivoriteit, en daarmee een toename van 'horizontaal' georiënteerde leefstijl verschillen, zijn er nog altijd 'statusgroepen' te differentiëren op basis van leefstijl verschillen (Roose et al., 2014). Het is mogelijk dat mensen verschillende status groepen onderscheiden op basis van erfgoedparticipatie. Erfgoedparticipatie kan worden vermeden om het niet wordt gezien als groeps eigen, oftewel 'niet voor ons soort mensen'. Of erfgoedparticipatie kan worden ingezet als indicator van een statuspositie of om zich van andere groepen te onderscheiden.

2.6 Stigmatisering

Groepsvorming is een natuurlijk, universeel en gelaagd proces, en ieder persoon maakt gedurende het leven deel uit van een netwerk en behoort tot verschillende groepen, die tezamen onze sociale identiteit vormen (Van Tubergen, 2020). Naast onze individuele identiteit, is dus ook onze sociale identiteit een belangrijk basis voor ons zelfconcept (Tajfel & Turner, 1979; Van Tubergen, 2020). Hoe we onszelf zien en positioneren wordt dus voor een groot deel bepaald door ons groepslidmaatschap.

De sociale identiteitstheorie van Tajfel en Turner duidt op de processen achter groepsvorming en groepsgrenzen (1985). Deze auteurs stellen dat ieder mens automatisch anderen categoriseert en stereotypeert op basis van zichtbare en onzichtbare kenmerken. Deze onbewuste indeling leidt tot een onderscheid van een in-group en een out-group, oftewel een groep waar je zelf bij hoort en 'de ander'. Omdat noties over eigenwaarde samenhangen met onze sociale identiteit, ervaart ieder mens de psychologische behoefte om de eigen groep hoger aan te schrijven dan de andere groep om zo de eigenwaarde te kunnen waarborgen (o.a. Van Tubergen, 2020).

Groepscategorisatie en stereotypering werken op veel verschillende manieren door. Niet alleen de wijze waarop we anderen indelen op de sociale ladder, maar ook, bijvoorbeeld, in de manier waarop een maatschappelijke achterstand van groepen en personen wordt geduid als individueel gebrek of als iets waar ze niets aan konden doen.. Een voorbeeld van het automatisme waarmee dit proces plaatsvindt, is de wijze waarop professionele 'fouten' bij vrouwen onbewust vaker wordt toegeschreven aan eigen verantwoordelijkheid, terwijl mannen vaker als 'slachtoffers' van de omstandigheden worden gepercipieerd (Crocker et al., 1998).

Mensen zijn in staat om groepen en sociale hiërarchieën te onderscheiden op basis van uiterlijke cues en kunnen daarbij ook zichzelf binnen deze hiërarchie positioneren (Van Eijck, 2013). Categoriseren en stereotyperen zijn daarbij natuurlijke processen, die bewust én onbewust plaatsvinden, waarbij men zowel zichzelf als de ander 'labelt' en zo kan differentiëren tussen 'ons soort mensen' en 'de ander' (Tajfel & Turner, 1985). Gerelateerd aan deze categorisatie processen, is dat ook stigmatisering een mogelijke belemmering kan vormen voor gelijkwaardige erfgoedparticipatie.

Goffman (1963) omschrijft stigma als het sociale uitsluiten van een persoon op basis van het hebben van een 'deeply discredited attribute' dat deze persoon van anderen onderscheidt, en dat hem als 'besmet' markeert. Stigmatisering kan vervolgens gedefinieerd worden volgens de definitie van Link en Phelan (2001) als een proces met labeling, groepsvorming, het goedkeuren en bewust zijn van stereotypen, vooroordelen en discriminatie, in een context waarin sociale, politieke en economische macht wordt uitgeoefend ten koste van een sociale groep. De sociale uitsluiting als gevolg, is een proces waarbij individuen de mogelijkheid wordt ontzegd om deel te nemen aan aspecten van het culturele, economische, sociale en politieke leven (Reutter et al., 2009). Sociale uitsluiting kan oorzaken hebben zoals armoede, discriminatie en gebrek aan burgerrechten, en die uitsluiting treft hele gemeenschappen en niet alleen individuen en huishoudens (Dahl, Flotten & Lorentzen, 2008; Phillips, 2003).

Het stigma proces kent verschillende dimensies, waaronder publiek stigma, gepercipieerd stigma en zelfstigma (Corrigan, Druss & Perlink, 2014). Van publiek stigma is sprake wanneer een meerderheidsgroep een minderheidsgroep de toegang tot participatie en middelen ontzegt (Link & Phelan, 2001). Het is daarnaast ook mogelijk dat een groep zich bewust is van stigmatiserende attitudes of dit vermoedt. Dit gepercipieerde stigma kan er vervolgens toe leiden dat mensen zichzelf uit eigen beweging weerhouden van participatie.

Zelfstigma, ook wel geïnternaliseerd stigma genoemd, omvat het accepteren en internaliseren van de vooroordelen en stereotypen die worden ervaren bij gepercipieerd stigma (Link & Phelan, 2001). Zo kan iemand ook zichzelf zien als 'niet sociaal acceptabel' binnen een bepaalde groep of context vanwege een specifiek kenmerk, zoals armoede (Reutter et al., 2009) of mentale problematiek (Cheng, Kwan & Sevig, 2013). Het is daarmee mogelijk dat ook het stigma proces het participeren in erfgoedpraktijken belemmert, vanwege de invloed ervan op sociale uitsluiting en sociaal isolement (zoals ook eerder benoemd is in paragraaf 2.2). Wanneer mensen zich moeilijk identificeren met een bepaalde 'normatieve' groep in het erfgoed domein, kan dit verhinderend werken voor participatie. Als hier ook nog eens gevoelens van schaamte en angst bij komen kijken, kan dit wellicht een extra participatie barrière vormen.

2.7 Migratie en acculturatie

Mensen zijn, zoals reeds aangehaald, goed in het herkennen van symbolische en sociale groeps grenzen en weten te differentiëren tussen de vele subtiele en steeds verschuivende machtsverschillen op basis van verschillende zichtbare 'cues'. Daarnaast ervaart iedereen, over het algemeen, de behoefte een onderscheid te maken tussen een in- en een out-group, waarbij een onbewuste voorkeur ontstaat voor de eigenschappen van de in-group ten opzichte van de out-group. Behoren tot een specifieke groep, en het daarbij horende groepsgevoel, kan dus zo ook een vormende werking hebben op de persoonlijke culturele voorkeuren (Ganzeboom, 1988).

Westerse samenlevingen worden in toenemende mate etnisch divers (o.a. Trienekens,

2002), onder meer als gevolg van migratie, dat momenteel de belangrijkste reden is achter de bevolkingsgroei in Nederland (CBS, 2022). Ook de Nederlandse samenleving wordt dus diverser.

Migratie en integratieprocessen leiden daarbij tot de introductie van een heel scala aan nieuwe culturele producten en praktijken in Nederland, die elkaar in meerdere of mindere mate beïnvloeden, wat dan ook maakt dat het zo stilaan steeds lastiger wordt om een harde en duidelijke lijn te definiëren tussen een etnische minderheids- en meerderheidscultuur, en de associaties die daarin een rol spelen (Trienekens, 2002). Het is voor erfgoedparticipatie derhalve belangrijk om rekening te houden met de etnische diversifiëring van cultuur en culturele producten. Ook deze ontwikkeling draagt immers bij aan de al aangehaalde toenemende heterogeniteit van het culturele veld, en er kan daarmee verwacht worden dat deze ontwikkeling ook invloed heeft op de betekenisgeving rondom bestaand erfgoed enerzijds, en anderzijds, dat er nieuwe erfgoedpraktijken ontstaan of geïntroduceerd worden.

Verwacht wordt dat ook identificatie- en acculturatieprocessen, relaterend aan etniciteit, een invloed hebben op erfgoedparticipatie patronen, en dat ook hier de verschillende kapitalen een modererende en mediërende werking hebben. Meer precies wordt verwacht dat de acculturatiestrategie, en daarmee de mate van identificatie met de cultuur, in samenhang met o.a. opleiding en sociaal netwerk, invloed heeft op zowel de mate van cultuurparticipatie als de participatie patronen, wat weer invloed kan hebben op erfgoedparticipatie. Zij die zich weinig identificeren met de Nederlandse cultuur, een lage opleiding hebben genoten en een beperkt netwerk hebben zullen minder participeren.

2.8 Macht en overwicht

Wat we terug kunnen zien in bovenstaande paragrafen zijn de verhoudingen tussen mensen of groepen mensen waarbij één daarvan het overwicht heeft. Niet alleen op die specifieke vlakken, maar ook op de zeggenschap over wat erfgoed is. Mensen met veel economisch kapitaal hebben meer middelen om te participeren, en dus indirect meer zeggenschap en inbreng via erfgoedparticipatie. Mensen met veel sociaal kapitaal hebben via hun grotere netwerken met bridging ties meer kans om in een erfgoedgemeenschap terecht te komen en zo te participeren. Mensen met veel cultureel kapitaal bezitten de competenties en hebben bepaalde leefstijlen die toegang bieden tot erfgoedparticipatie. De mensen die zich het meest identificeren met de heersende cultuur hebben noodzakelijk meer interesse in erfgoed van die cultuur en zullen dan ook meer participeren. Enzovoort.

‘Heersende cultuur’ zou hier het sleutelwoord kunnen zijn. Zoals eerder benoemd zijn dominante instellingen in de samenleving opgebouwd rondom een specifieke midden- en hogere klasse cultuur (Ridgeway, 2013). En groepsgrenzen worden gevormd rondom machtsrelaties; symbolische grenzen zijn een middel waarmee status kapitaal wordt vergaard (Lamont & Molnar, 2002). Volgens Stengs (2018) bestaat er ook erfgoed wat bijdraagt aan het bestendigen van bestaande machtsverhoudingen tussen groepen. Zo zou bijvoorbeeld de discussie rondom het Sinterklaasfeest inclusief Zwarte Piet (op de Nationale Inventaris van Nederlands immaterieel cultureel erfgoed) een bedreiging zijn voor de ‘echte Nederlandse cultuur’ (Stengs, 2018). Culturele vormen of objecten worden niet vanuit zichzelf erfgoed, maar mensen kennen deze waarde toe (Stengs, 2018). Chidester (2005) stelt dat dit proces van waarde toekennen altijd gepolitiseerd is en machtsverhoudingen een rol spelen. Daarmee is erfgoed een compressie van de heersende opvattingen op het vlak van normen, waarden en identiteit (Stengs, 2018). Het is ook een ‘strijd van

erkenning': waarom worden sommige culturele vormen of objecten wel erfgoedwaarde toegekend en sommige niet? (Stengs, 2018).

Smith (2006) stelt dat het erfgoed discours een dominant Westers discours is. Ondanks dat dit discours aan het veranderen is, ligt de nadruk nog op het materiële erfgoed en zijn er culturele waarden ingebed die gelinkt zijn aan de concepten van monumentaliteit en esthetiek (Smith, 2006). Dit discours is volgens Smith (2006) ook een professioneel discours, dat de waarden en kennis van experts bevoorrecht en erfgoedpraktijken domineert en reguleert. Maar ook stelt ze dat de bestaande narratieven zijn uitgedaagd door de groeiende diversiteit; het debat rondom erfgoed begon de wanklanken te herkennen en aan te gaan. En zoals benoemd in paragraaf 2.7, leiden deze processen tot de introductie van nieuwe culturele producten en praktijken in Nederland, die elkaar in meerdere of mindere mate beïnvloeden, wat dan ook moeilijker maakt om een harde en duidelijke lijn te definiëren tussen een etnische minderheids- en meerderheidscultuur en de associaties die daarin een rol spelen (Trienekens, 2002). Maar alsnog zal er voor de inclusiviteit van erfgoedparticipatie kritisch gekeken moeten worden naar bestaande machtsverhoudingen en welke mechanismen deze precies in stand houden, om deze vervolgens te transformeren, zodat zij met weinig overwicht in de erfgoedwereld ook de mogelijkheid krijgen om te participeren.

Hoofdstuk 3: Het belang van algemene participatie en erfgoedparticipatie

3.1 Algemene participatie en sociale cohesie

Burgerparticipatie in de samenleving is niets nieuws (Bakker, Dentes & Klok, 2011). Het heeft een sterke link met het concept 'burgerschap', dat gelijktijdig met de opkomst van de democratie vorm kreeg (Stokke, 2017). Van oudsher verwijst 'burgerschap' vooral naar de juridische relatie tussen de burger en de staat, waarbij de titel 'burger' niet alleen rechten maar ook plichten inhield die de sociale stabiliteit van de samenleving zouden waarborgen. Tegenwoordig is er binnen de literatuur veel discussie over de betekenis van de term burgerschap (o.a. Vertovec, 2004), maar een gemene deler is dat burgerschap bestaat uit een juridische relatie tussen de burger en de staat enerzijds, en individuen en hun relaties met een samenleving anderzijds (Stokke, 2017).

Burgerparticipatie kan bijdragen aan de vorming of versterking van een gemeenschap, en daarmee een ondersteunende rol spelen in de waarborging van sociale cohesie (Burton, 2009). Zo wordt de sociale binding van samenlevingen beïnvloed door zowel de cohesie van onze persoonlijke netwerken, de mate waarin mensen zich op vrijwillige basis rondom gedeelde doelen en interesses organiseren, als de mate waarin de verschillende groepen in de samenleving met elkaar verbonden zijn (Van Tubergen, 2020). Groepsvorming speelt dus een belangrijke rol in de wijze waarop samenlevingen vorm krijgen en hoe ze functioneren. Zo kunnen groepen een 'wij-gevoel' genereren, en daarmee een bron zijn van steun, en samenwerking, vertrouwen en onderlinge solidariteit faciliteren.

Een goede werking van de samenleving is verder afhankelijk van de politieke steun, het politiek vertrouwen en gevoelens van legitimiteit en tevredenheid bij de burger ten opzichte van de politiek (Wauters & Kern, 2021). Participatie door burgers, in de breedste zin van het woord, kan hierbij een positieve rol spelen. Zo kan participatie niet alleen bijdragen aan een verbeterde relatie tussen de overheid en de burger, maar kan het ook een positieve impact hebben op de sociale cohesie in de samenleving (Bakker et al., 2011). Participatie kan immers, in potentie, beleid verrijkend werken, en daarmee de legitimiteit van beleidsbeslissingen ondersteunen, wat dan weer voor een toename van het vertrouwen in de overheid zorgt. Daarnaast kan participatie educatief werken en de sociale cohesie binnen groepen en tussen groepen versterken, en daarmee zowel de kracht van de individuele burger als de staat van de democratie versterken (OESO, 2022).

3.2 Selectieve participatie

Participatie is echter niet voor iedereen vanzelfsprekend. Onderzoek vanuit diverse wetenschappelijke disciplines toont aan dat participatie een 'selectief karakter' heeft (Baum, 2015; Wauters & Kern, 2021). Dit selectieve karakter is niet probleemloos. Gelijkwaardige participatie is niet alleen belangrijk vanuit juridisch en democratisch oogpunt maar ook vanuit beleidsoogpunt. Zo moet iedereen volgens de United Declaration of Human Rights (1948) vrij kunnen participeren in het culturele leven van de gemeenschap (UDHR, artikel 27, 1948), maar maakt ook het selectieve karakter van ideeën en belangen van de 'participatie-elite' dat maatschappelijke veranderingen en beleidsinput niet representatief zijn voor de hele bevolking. Daarbij komt dat er een samenhang is tussen ongelijke participatie en gevoelens van politieke uitsluiting (Bakker et al., 2011) (zie ook paragraaf 2.2 en 2.6). Selectieve participatie gaat dus, in de woorden van Bakker en collega's (2011)

over ongelijkheid in termen van representativiteit van bevolkingsgroepen en representativiteit van opvattingen (Bakker et al., 2011, p. 403).

Onderzoek naar selectieve burgerparticipatie toont aan dat selectiviteit in participatie ten aanzien van burgerinitiatieven kan worden gelinkt aan een verschil in bezit van hulpbronnen (Verba, Scholzman, Brady & Nie, 1993; Baum, 2015). Zo toont onderzoek van Bakker en collega's (2011) aan dat minder sociaal, economisch en cultureel kapitaal samengaat met een lagere participatiegraad in buurt burgerinitiatieven. Een 'buurt burgerinitiatief' is niet hetzelfde als een erfgoed initiatief. Zo houdt de een zich bezig met een directe materiële en immateriële omgeving (de buurt) (Bakker et al., 2011), terwijl de ander zich ook kan bekommeren om zaken die niet in de directe omgeving plaatsvinden (RCE, 2022a). Desalniettemin is het wellicht mogelijk dat gelijkaardige selectiemechanismen een rol spelen bij verschillende vormen van burgerinitiatieven. Het lijkt dan ook zinvol om toegang tot verschillende 'kapitalen' mee te nemen als verklarende factor.

3.3 Verschillende vormen van burgerparticipatie

Burgerparticipatie bestaat in verschillende vormen en maten, die onder meer variëren in de graad van autonomie, invloed, hun vorm en dimensie. Zo is een adviesraad een vorm van burgerparticipatie met zeer weinig autonomie en relatief weinig invloed op het beleid. De burger wordt hier enkel geraadpleegd voor informatie, waar lang niet altijd iets mee wordt gedaan (Wauters & Kern, 2021). Een vorm van burgerparticipatie met hoge autonomie en, met in potentie, veel invloed op beleid, is het burgerinitiatief (Bakker et al., 2011). Bakker en collega's (2017, p. 387) omschrijven burgerinitiatieven als "collective activities by citizens aimed at providing local 'public goods or services' (e.g. regarding the livability and safety) in their street, neighbourhood or town, in which citizens decide themselves both about the aims and means of their project and in which local authorities have a supporting or facilitating role." Burgerinitiatieven kunnen met andere woorden omschreven worden als collectieven die groepsactiviteiten ondernemen die gericht zijn op een verbetering van de leefomgeving en de samenleving, waarbij burgers de doelstellingen en middelen in eigen handen hebben en houden, en waarbij de overheid geen initiatief neemt. Deze omschrijving van participatie lijkt overeen te komen met de 'succesverhalen' uit de Faro gids (RCE, 2022a), en wellicht zouden de mechanismen die gelden voor 'selectieve participatie' in relatie tot burgerinitiatieven, ook kunnen gelden voor erfgoedgemeenschappen.

3.4 Bottom up en top down erfgoedparticipatie

In hun werk 'calling on the community' hebben Burgers, Rodenberg en Wagenaar (2023) een schema gemaakt voor de verschillende vormen van erfgoedparticipatie (Figuur 2). Hierbij maken zij een onderscheid tussen 'closed' en 'open' participatie, en tussen 'top-down' en 'bottom-up' initiatieven. *Top-down closed participatie* gaat om participatie die wordt georganiseerd 'van bovenaf', waarbij verschillende stakeholders in opdracht van bijvoorbeeld de overheid of vanuit het middenveld beheerders worden van een specifiek erfgoed. De overheid heeft bij deze vorm direct of indirect invloed op het project, al is het maar om bij te sturen als er problemen opdoemen. Verder wordt hier een specifieke groep uitgenodigd om te participeren, bijvoorbeeld om de verantwoordelijkheid voor de zorg van het erfgoed op zich te nemen. Een voorbeeld is -volgens ons- de beheervisie voor de Arnhemse stadsparken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. Deze beheervisie is georganiseerd vanuit de gemeente en enkel de uitgenodigde stakeholders kunnen er inbreng leveren

die vervolgens ook daadwerkelijk effect genereert. *Top-down open participatie* betreft ook een situatie die ‘van bovenaf’ (denk aan overheid of middenveld) wordt georganiseerd en gereguleerd, maar waarbij ‘iedereen die maar wil’ kan meedoen. Het gaat hier dus echt om burgerparticipatie in de bredere zin van het woord. Denk bijvoorbeeld aan belangengroepen, of aan individuele burgers. Wij zien hier als mogelijk voorbeeld het project ‘Erfgoed Gezocht’, waarbij al wie geïnteresseerd is kan participeren aan de zoektocht naar Romeinse grafheuvels. *Bottom-up closed participatie* gaat over zelf-georganiseerde semi-besloten groepen of gemeenschappen die zich engageren rond erfgoed en invloed uitoefenen op het beheer ervan. In dit geval wordt dat erfgoed ook wel een ‘common pool resource’ van een gemeenschap genoemd. Het gaat dan om een ‘resource’ (zoals een waterput of een stadspark) die van waarde is voor een gemeenschap, en die met zorg dient te worden behandeld en beheerd. De auteurs wijzen er hierbij op dat kenmerkend aan dergelijke CPR’s is, dat zij het risico lopen om ‘uitgeput’ te raken, bijvoorbeeld vanwege toerismedruk. Een voorbeeld van een CPR zouden volgens ons de stadparken ‘Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem’ kunnen zijn. De Vrienden van Sonsbeek zien wij hierbij als voorbeeld van een gemeenschap die zich hierrond heeft georganiseerd en die invloed uitoefent op het beleid (maar hier niet de laatste hand in heeft). *Open bottom-up participatie* gaat over ‘governing the public good’, wat zoveel wil zeggen als het beheren van zaken die in het algemeen belang zijn en bovendien vrij toegankelijk. Bij wijze van spreken kan iedereen die maar eraan ‘mee sleutelen’ en zo invloed uitoefenen op het beheer, behoud en de vorm van het erfgoed. Deze vorm van participatie overlapt dus enigszins met de CPR’s, waar het ook gaat om vanuit de burger zelf gekozen publieke ‘resources’, zoals parken. Een voorbeeld van een open bottom-up participatievorm is volgens Burgers, Rodenberg en Wagenaar (2023) de website Wikipedia, dat voor iedereen en door iedereen kan worden bewerkt. Niet alleen tussen de Bottom-up initiatieven is er overlap. Tussen alle vier verschillende participatie situaties bestaan er gelijkenissen en het komt bovendien vaak voor dat een erfgoedobject of project verschillende vormen van participatie faciliteert (Burgers, Rodenberg en Wagenaar, 2023).

		INITIATIVE	
		Top-down	Bottom-up
OPENNESS	Closed	Stakeholder participation	Governing the CPR
	Open	Citizen participation	Governing the public good

Figuur 2. Soorten participatie.

Bron: Burgers, Rodenberg & Wagenaar (2023).

3.5 Het belang van erfgoedparticipatie en Faro

Erfgoedparticipatie is onder andere van belang voor sociale cohesie, wat bijdraagt aan orde, en onderlinge solidariteit, steun, samenwerking en vertrouwen (Van Tubergen, 2020). Dit geldt ook voor cohesie tussen groepen. Wanneer gedeelde interesses een basis worden voor vrijwillige groepsvorming en organisatie, spreken we ook wel van ‘common interest groups’ (Van Tubergen, 2020). Hier kunnen we erfgoedgemeenschappen ook onder scharen. Dergelijke georganiseerde groepen hebben op hun beurt kunnen een positieve invloed uitoefenen op de sociale cohesie van

de samenleving door middel van intergroup cohesie (Van Tubergen, 2020). Intergroep cohesie is sterker als, respectievelijk, de banden tussen leden van verschillende groepen (voor zowel persoonlijke als common interest groepen) hecht zijn; als de attitudes die mensen hebben ten opzichte van hun eigengroep en andere groepen niet ver uit elkaar liggen; als er een hoge mate van vertrouwen, solidariteit en samenwerking is tussen verschillende groepen en, tot slot, als er weinig conflict is tussen verschillende groepen. Het is dan ook zinvol om de banden tussen leden van diverse groepen te versterken en daarmee cohesie te vergroten. Met het diversifiëren van erfgoedparticipatie en het betrekken van zo veel mogelijk mensen en groepen, is het dan ook mogelijk dat sociale en intergroep cohesie zal versterken omdat dit het een basis vormt voor wederzijds vertrouwen en/of acceptatie (Van Tubergen, 2020).

Zoals in de afbakening van het begrip erfgoed al werd aangehaald, zijn immaterieel erfgoed en materieel erfgoed sterk met elkaar verbonden, en speelt erfgoed een belangrijke rol bij identificatieprocessen. De identiteit van onze leefomgeving, het gevoel ergens thuis- en bij te horen en onderdeel van te mogen zijn, worden allemaal beïnvloed door cultureel erfgoed. Vanwege de centrale rol van erfgoed in processen van identificatie en betekenisgeving van de gedeelde omgeving, is in een democratische samenleving de vraag 'wie bepaalt wat erfgoed is' van belang. Wie bepaalt wat erfgoed is, bepaalt immers ook de identiteit van de gedeelde publieke ruimte. Zo stelt de RCE (2022a, p. 13.) "Iedereen die werkt met erfgoed in de leefomgeving werkt vanuit een plek. Dat klinkt logisch, maar het is goed om hierbij stil te staan. Het is deze plek die de basis vormt. Het is dáár, met alle bijbehorende kenmerken en betekenissen, waar mensen samen komen en bouwen aan hun stukje van een mooiere wereld. Waar herinneringen verhalen worden en de groep zich aan de plek en elkaar verbindt." Het Verdrag van Faro neemt de vraag 'wie bepaalt wat erfgoed is' dan ook als uitgangspunt, en stelt de mens centraal in erfgoedbepaling. Want het zijn de mensen, hun plek en de waarden die zij aan deze plek verbinden die de belangrijkste ingrediënten vormen voor een waardevolle leefomgeving. Maar dat gaat zeker niet vanzelf. En daar zegt Faro: zet erfgoed in om met elkaar het goede gesprek te voeren over de verschillen en hoe daarmee om te gaan (RCE, 2022a).

Het Faro Verdrag is dan ook een belangrijke stap in de richting van het normeren van meerstemmigheid in een meerstemmige samenleving. Meerstemmigheid en inclusie wordt daarbij niet alleen door Faro gefaciliteerd, maar het verdrag toont ook de noodzaak ervan door duidelijk het betekenisgevingsproces rondom erfgoed in kaart te brengen, en de structurerende invloed van machtsverhoudingen bloot te leggen. De invloed van het Verdrag van Faro is, in potentie, dan ook buiten het erfgoedveld merkbaar. Het gaat over de vragen wie we zijn en wat we weten, en hoe we dit dan weten. Het laat toe om, in de woorden van Rutazibwa (2022, p2.), "[...] to try and think mostly who is not around the table, rather than: whose voices are overrepresented". Het Verdrag van Faro vraagt dan ook terecht aandacht voor met name jongeren en mensen in een achtergestelde positie. Zoals door Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed wordt beschreven: "De betekenisgeving van erfgoed door gemeenschappen beperkt zich immers niet tot een elite" (RCE, 2022, p. 34).

Hoofdstuk 4: participatiemodel

Erfgoedparticipatie is afhankelijk van inherente motivatie. Mensen krijgen er immers niet voor betaald. Om over te gaan tot participatie, of het nu om bezoeken, initiëren of borgen gaat, moet men zich betrokken voelen bij erfgoed én de behoefte voelen om dit gevoel in een handeling om te zetten (Smith, 2006; 2020; Ajzen, 2020). De vraag hierbij is nu: op welke wijze vertaalt betrokkenheid zich nu precies in mobilisatie? Er bestaat nog geen literatuur waarin specifiek erfgoedparticipatie gedragsmodellen worden voorgesteld. We hebben daarom een tentatief model opgesteld waar verbanden tussen de verschillende variabelen zichtbaar worden gemaakt (Figuur 4).

Gedrag wordt beïnvloed door allerlei factoren op allerlei niveaus. Het gaat dan niet alleen om de invloed van sociaal demografische variabelen, zoals we hierboven hebben gedomd. Ook de inrichting van de omgeving doet ertoe (hoe is bijvoorbeeld het ov geregeld?). Daarnaast spelen persoonlijkheidskenmerken mee (heeft iemand bijvoorbeeld veel of weinig energie?). En, tot slot, spelen het politieke stelsel en de middenveldorganisaties een rol. Is er bijvoorbeeld subsidie voor burgerinitiatieven? En hoeveel erfgoedorganisaties zijn er in de buurt om te ondersteunen? En zijn zij vindbaar en toegankelijk? Een enigszins compleet model moet dus, kortom, rekening houden met de interactie tussen mensen en hun omgeving (Salmon, Hesketh, Arundell, Downing en Biddle, 2020). Een model dat hieraan voldoet is een ecologisch model, waarin invloedrijke variabelen op verschillende niveaus worden getoond aan de hand van 'schillen'. Hiermee kan inzichtelijk worden gemaakt hoe al deze verschillende variabelen op elkaar inwerken en hoe zij in constante wisselwerking met elkaar staan.

Om iets meer zicht te krijgen op de wijze waarop betrokkenheid tot mobilisatie leidt, is gekeken naar literatuur uit verschillende theoretische velden en niveaus. Zo is gebruik gemaakt van literatuur uit de ruimtelijke ordening ('gevoel van plaats' en 'plaatsbinding'), literatuur uit de sociale psychologie (gedragsintentie modellen), literatuur uit de kunsten (een kunst participatiemodel) en literatuur uit de organisatiekunde (eigenaarschap en participatie). Het voorgestelde model is, zoals al aangehaald, tentatief van aard en kan als opstap dienen voor een uitgebreider onderzoek waarbij bijvoorbeeld de schalen gehanteerd in bovenstaande velden worden gecombineerd tot een survey.

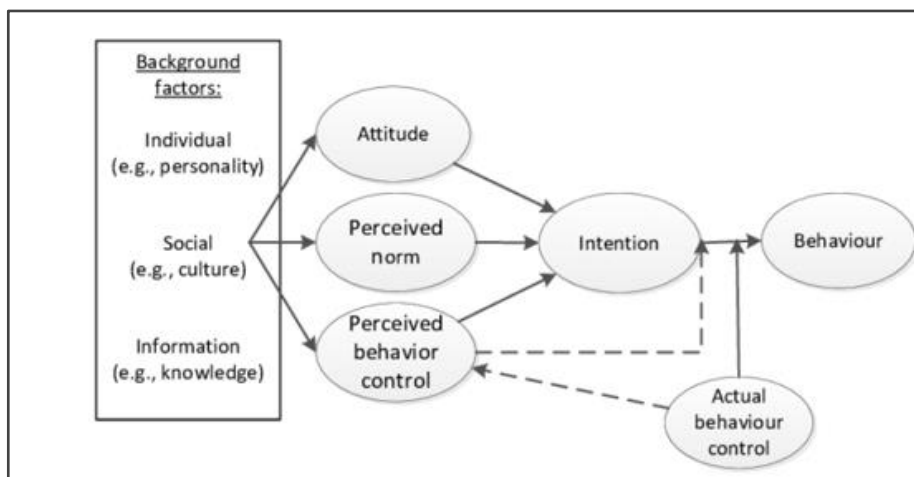
4.1 Theorie van gepland gedrag

Als beginpunt zijn we gestart met de theorie van gepland gedrag, oftewel the theory of planned behaviour (TPB). Dit model, afkomstig uit de sociale psychologie, is bedoeld om al het gedrag te voorspellen waar mensen zelf controle over kunnen uitoefenen (Ajzen en Schmidt, 2020). Aan de hand van dit model kan een inschatting worden gemaakt over of mensen de intentie tot gedrag ontwikkelen, wat dan weer een voorspeller is van gedrag (Ajzen en Schmidt, 2020). Heel belangrijk hierbij is wel dat intentie lang niet altijd tot gedrag leidt. Denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop al dan niet spontane factoren een invloed uitoefenen op intentie. Het weer (zoals regen) is hier een voorbeeld van maar ook sociale druk en zelfvertrouwen (immateriële variabele) (Salmon et al., 2020).

Heel kort samengevat (het model is in werkelijkheid iets complexer) ontwikkelt men een intentie om te handelen wanneer het doel van de handeling als positief wordt ervaren (ik wil het graag), wanneer de handeling sociaal acceptabel is (anderen doen het ook) én wanneer men het

idee heeft dat de handeling binnen het eigen kunnen ligt, wat ook wel zelfeffectiviteit wordt genoemd (ik kan dit én ik kan potentiële barrières dragen) (Ajzen, 2020). Sociale normen zijn dus van belang, maar ook gepercipieerde barrières en het hebben van kennis en kunde om die barrières te overkomen. Is er bijvoorbeeld al eens eerder geparticipeerd? En was dat succesvol? En zijn er misschien financiële of culturele barrières die overwonnen moeten worden? Beschik ik bijvoorbeeld over de juiste kennis en sociale 'skills'? (Ajzen, 2020). Voor een helder kort overzicht van deze theorie zie ook: Ajzen, 2020: FAQ, uit de referentielijst.

Er zijn wat tegenstrijdige geluiden binnen de literatuur (zie bijvoorbeeld Falko, Sniehotta, Presseau en Araujo-Soares, 2014) maar in de omschrijving van de TPB lijken de kapitaalvormen terug te komen (Ajzen, 2020). Zo stelt Ajzen (1985; Sommestad, 2015) dat cultuur bijvoorbeeld een antecedent is voor motivatie en zelfeffectiviteit. Een potentiële invloed van de omgeving wordt door Sommestad (2015) uitgewerkt in een eigen conceptueel model (Figuur 3). In plaats van een onderscheid tussen sociaal, cultureel en financieel kapitaal, maakt deze auteur echter een onderscheid tussen persoonlijkheidskenmerken, de sociale omgeving (sociale normen en waarden/ cultuur) en informatie (kennis en kunde). Mogelijk zouden deze drie factoren ook kunnen worden ondergebracht in cultureel kapitaal (persoonlijkheidskenmerken, sociale omgeving, kennis en kunde), sociaal kapitaal (sociale omgeving) en economisch kapitaal (dat via de andere kapitalen doorwerkt) (Bourdieu, 1990).

Figuur 3. The theory of planned behaviour and culture. Bron: Sommestad (2015).

Individuele disposities en daarmee ook een deel van onze emoties worden volgens Bourdieu (1990) voor een groot deel bepaald door cultureel kapitaal. Ook Holt, Bowly en Lea (2013) stellen dat kapitaal en onze disposities verbonden zijn met emoties. Desalniettemin kan het van belang zijn deze emotie dimensie iets toe te lichten. Een veel voorkomend kritiekpunt op de TPB is namelijk dat deze theorie geen rekening houdt met individuele emoties en vooral voor hoogopgeleide mensen geldt. Zo wordt er bij gebruik van dit model veelal van uitgegaan dat mensen een rationele kosten-baten inschatting kunnen maken van hun gedrag, wat lang niet altijd het geval is (Falko et al., 2014). In de gezondheidsliteratuur is er dan ook een heel scala aan modellen dat deze gebreken probeert te ondervangen door rekening te houden met variabelen als emotie regulatie (o.a. Hall en Fong, 2008) en 'post-intentie factoren' zoals de mate waarin mensen gedrag denken vol te kunnen houden of de mate waarin ze kunnen plannen (Schwarzer, 2008). Het gezondheidsgedrag in deze modellen is

echter niet per se hetzelfde als erfgoedparticipatie. Ondanks dat erfgoedparticipatie goed kan zijn voor de mentale gezondheid (Smith, 2006) vraagt zo iets als stoppen met roken wellicht een andere vorm van motivatie dan erfgoedparticipatie. Gezondheidsmodellen die eventuele gebreken opvangen zijn daarom niet zonder meer toe te passen op erfgoedparticipatie.

4.2 Sense of place

Literatuur uit het veld van ruimtelijke inrichting kan hier wellicht uitkomst bieden. Een concept dat binnen dit veld vaak genoemd wordt is 'sense of place'. Sense of place oftewel plaatsbinding gaat over de relatie tussen mensen en plekken, en refereert naar de mate waarin iemand zich voelt 'thuishoren' (belonging) op een bepaalde plek. Dat kan variëren van 'alienation' tot 'belonging' (Grimshaw en Mates, 2022). Ondanks de alomtegenwoordigheid van het begrip lijkt de sense of place literatuur wat ambigue. Zo wordt sense of place ook wel gezien als onderdeel van place attachment, dat dan weer als overkoepelende term gebruikt voor 'sense of place, sense of belonging, place dependence, place identity and place friendship' (Severecan, 2015, p. 273, geciteerd in Grimshaw en Mates, 2022, p. 1336). Hoe dan ook, sense of place en place attachment refereren volgens een behoorlijk aantal auteurs naar de relatie die mensen hebben met plekken, en die 'subjectief en emotioneel' van aard is (Grimshaw en Mates, 2022). Ook stelt de sense of place literatuur dat de mate waarin mensen een band voelen met plekken, oftewel zich betrokken voelen bij plaatsen, de mate waarin ze zich engageren met een plek én geneigd zijn te participeren op deze plek én met de gemeenschap die er woont, beïnvloedt (Menzo en Parkins, 2006).

4.3 Identificatie

Literatuur waarin een theoretisch model wordt voorgesteld over het verband tussen engagement en participatie is nog niet teruggevonden. Wel zou verondersteld kunnen worden dat een dergelijke werking ook bij erfgoed geldt. Zonder precies uit te leggen hoe, stelt Smith (2006; 2020) bijvoorbeeld ook dat identificatie en emotionele betrokkenheid een cruciale factor is in erfgoed 'doen'. Door McCarthy en Jinnit (2001) wordt bovendien 'betrokkenheid door identificatie' genoemd als bepalende factor in kunstparticipatie, wat ook sterk van inherente motivatie afhankelijk is. En, in hun onderzoek naar participatie rond een Romeinse muur (WALLCAP) lijken ook Collins, Fairclough en Turner (2023) door te laten schemeren dat betrokkenheid cruciaal is voor erfgoedparticipatie.

Wellicht gaat dit dan ook vanzelfsprekend klinken, maar mogelijk kan gesteld worden dat betrokkenheid bij erfgoederen of de erfgoedgemeenschap een voorwaarde is voor erfgoedparticipatie in de zin van bezoeken, creëren en borgen, en dat deze betrokkenheid en identificatie wordt beïnvloed door de verschillende kapitalen (cultureel, sociaal en economisch). Ook de TPB zou hierbij aansluiten. Deze theorie stelt immers dat intentie tot gedrag wordt beïnvloed door een positieve houding ten aanzien van zowel het gedrag als de uitkomsten van het gedrag; emotionele betrokkenheid kan wellicht mobiliseren om een bepaalde uitkomst na te jagen. Voor een erfgoedparticipatiemodel lijkt zo'n connectie overduidelijk, maar nog altijd geldt: meten is weten. Het zou dan ook zinvol kunnen zijn om het pad van niet-participatie naar wel-participatie in kaart te brengen en daarbij barrières te toetsen.

4.4 Zeggenschap, eigenaarschap (en identificatie)

Een laatste vraag is namelijk: hoe wordt betrokkenheid omgezet in daadwerkelijke actieve participatie, die verder gaat dan het passieve bezoeken? De RCE (2021) stelt in het vooronderzoek voor de implementatie van Faro dat eigenaarschap en zeggenschap belangrijke factoren zijn voor participatie, maar gaat hier verder niet diep op in. Hiervoor wordt dan ook opnieuw gekeken naar sense of place, maar wordt dit nu gecombineerd met organisatieliteratuur en komt ook de sociale psychologie terug. Binnen deze velden wordt gesteld dat gevoelens van eigenaarschap en identificatie determinanten zijn voor participatie (Brown, Pierce en Crossly, 2014) oftewel een actieve interactie met het object in kwestie. Dit wordt echter vooral onderzocht in organisatiecontext. Voor zover bekend lijkt dergelijk onderzoek in het erfgoedveld nog te ontbreken. Desalniettemin zouden eigenaarschap en zeggenschap wel eens kunnen zorgen voor erfgoed interactie die verder gaat dan alleen bezoeken, en dus ook bijvoorbeeld maken, initiëren of borgen kan betekenen (Foroughi, Andrade, Roders, 2023).

Volgens de literatuur is eigenaarschap een psychologische staat, waarbij mensen het gevoel hebben dat materiële of immateriële zaken van hun zijn. Het object waar je eigenaarschap over voelt hoeft dus niet per se ook legaal eigendom te zijn van iemand. In plaats daarvan worden de symbolische aspecten van het object gerelateerd aan de 'zelf-identiteit', waarmee het object ervaren kan worden als een verlengstuk van het zelf (Pierce, Kostova en Derks, 2003). Het kan dan bijvoorbeeld gaan over creatief eigenaarschap zoals 'die tekst is van mij' maar ook over zaken die voelen als eigendom, oftewel symbolisch eigendom zijn. Denk aan zaken die kunnen voelen als een verlengstuk van het zelf, zoals een lied, een modestijl, of bijvoorbeeld een gemeenschapstuin (Brown, Pierce en Crossley, 2014). Misschien geldt dit ook voor erfgoed.

Het gevoel van eigenaarschap is zowel cognitief als affectief, (beide beïnvloeden elkaar), en hangt samen met een gevoel van 'efficacy' en 'effectance'. Efficacy, oftewel effectiviteit, houdt hier in dat men het gevoel heeft zich het object succesvol te kunnen toe-eigenen of bewerken, in die zin dat het onderdeel kan worden van het leven, en/of aangepast kan worden, en/of verzorgd kan worden (Pierce, Kostova en Derks, 2003). Dit sluit ook aan op de TPB, die stelt dat zelf-effectiviteit (kan ik dit) een voorwaarde is voor intentie. In de context van dit onderzoek zien we dit dan ook als een gevoel van 'ik voel me verantwoordelijk voor het object én ik kan hier iets mee'. Verder kan een gevoel van eigenaarschap aanleiding zijn tot engagement met het betreffende object, wat, op zijn beurt, een gevoel van eigenaarschap versterkt (Brown, Pierce en Crossley, 2014).

4.5 Wrap up

Het hebben van praktische mogelijkheden (tijd, geld, kennis en kunde) en gevoelens van identificatie met plekken, objecten en handelingen alleen, lijken dus niet per se genoeg te zijn om over te gaan tot actieve participatie. Hiervoor lijkt een idee of gevoel van eigenaarschap, en in het verlengde daarvan zeggenschap, ook een belangrijke rol te spelen (Brown Pierce en Crossley, 2014), en beiden worden ook weer versterkt door participatie heeft (Menzo en Parkins, 2006; Brown Pierce en Crossley, 2014). Kortom, gevoel van identificatie in combinatie met zelfeffectiviteit en eigenaarschap bepaalt in hoge mate of men overgaat tot participatie.

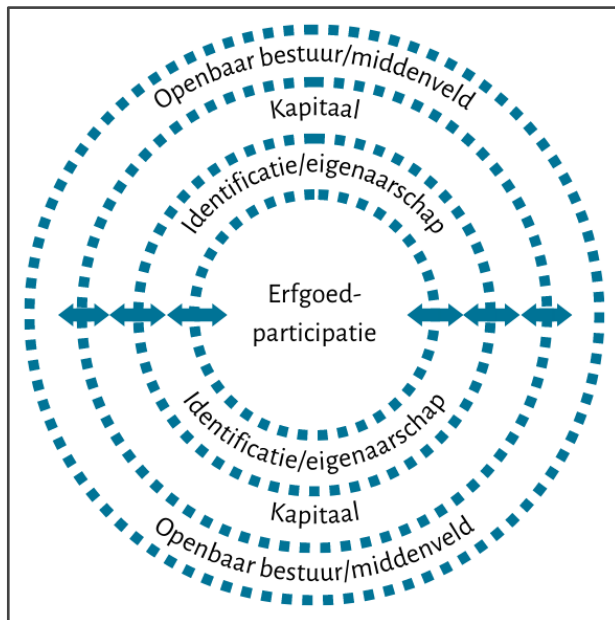
Identificatie, zelf-effectiviteit en eigenaarschap worden allen sterk beïnvloed door de verschillende kapitaaltvormen. De motivatie voor participatie wordt immers bepaald door interesse (attitude), het doel van de handeling (zoals participatie), een positieve attitude ten aanzien van de

handeling zelf én zelfvertrouwen hebben in het kunnen overkomen van barrières. Zowel mogelijkheden als interesse en attitude ten aanzien van de handeling worden beïnvloed door sociale normen én culturele, financiële en sociale barrières (Sommestad, 2015; Ajzen, 2020).

De manier waarop profit en non profit erfgoedorganisaties zichzelf in de markt zetten en aan ledenwerving doen, maakt dan ook veel uit. Zo kan dit middenveld tussen burger en bestuur (waar de erfgoedorganisaties en -verenigingen zich bevinden) bijvoorbeeld rekening houden met een grote variëteit aan publiek. Toegankelijkheid is hier het sleutelwoord. Kan iedereen die potentieel zou willen participeren, de weg naar het erfgoed vinden? Is de informatie bijvoorbeeld toegankelijk voor de verschillende doelgroepen? Hoe zit het met het aanbod tussen online en offline diensten? Wat zijn eventuele kosten? En hoe kunnen deze, indien nodig, ondervangen worden? En is het aanbod ook binnen de Faro voorbeelden divers genoeg? Spreken de voorbeelden verschillende smaakvoorkeuren aan? En hoe inclusief en divers is het promotiemateriaal? Dit zijn allemaal belangrijke vragen, die veel invloed kunnen hebben op wie je uiteindelijk weet te bereiken.

Ook het openbaar bestuur speelt een cruciale rol. Niet alleen in de vorm van subsidies, maar ook in de vorm van onderwijsaanbod. Wat voor idee van erfgoed heerst er? En wie krijgt dit vooral onderwezen? Denk bijvoorbeeld aan het onderscheid tussen mavo en havo en vwo in hun kunstonderwijs. Een andere vorm waarin het openbaar bestuur invloed heeft is in het bieden van kaders en richtlijnen voor participatie voor verschillende doelgroepen. Er wordt wat van de burger gevraagd, maar deze vraag moet wel duidelijk gesteld worden en, indien mogelijk, voorzien van een duidelijk plan. Hogeropgeleiden zijn bovendien mogelijk vaardiger in het decoderen van de mogelijkheden van Faro en het daaraan gekoppelde 'right to challenge', dan lageropgeleiden. Bovendien heeft deze laatste groep mogelijk minder tijd en andere interesses. Enig lobbywerk, maar ook de input van sociaal werkers die 'kansengroepen' helpen bij participatie, is dan ook gewenst.

Het middenveld en het openbaar bestuur spelen dus een grote rol bij participatie. Ze kunnen rekening houden met verschillen in toegang tot het erfgoedveld door in te spelen op toegankelijkheid en marketing voor verschillende publieken die te herkennen zijn op basis van, onder meer, sociale positie. Gekeken naar het individu kan participatie ook weer doorwerken in een gevoel van identificatie en eigenaarschap, het beïnvloedt het gevoel ten opzichte van een object, en kan al dan niet voor een sterker gevoel van effectiviteit en engagement zorgen. Het kan met andere woorden betrokkenheid en smaakvoorkeuren aanpassen, maar ook cultureel en sociaal kapitaal verhogen en eventueel zelfs een invloed hebben op economisch kapitaal wanneer het netwerk en de vaardigheden leiden tot een baan. Met een globalere blik kan gesteld worden dat de werking van erfgoedparticipatie doorwerkt naar de verenigingen en het openbaar bestuur. Zij reageren immers op de verschillende publieken en passen hun beleid daarop aan. Dat brengt ons bij het erfgoedparticipatie model (Figuur 4).

Figuur 4. Erfgoedparticipatie model

Hoofdstuk 5: Casus Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem: algemene erfgoedparticipatie

5.1 Arnhemse stadsparken en de beheervisie

Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem zijn rijksbeschermd groenaanleggen (bij buitenplaatsen/landgoederen). Dit houdt in dat ze beschermd zijn als rijksmonument en dus erfgoed zijn. De drie parken zijn allemaal van algemeen cultuur-, architectuur-, tuinhistorisch en landschappelijk belang vanwege de ouderdom, maar hebben alle drie nog andere verschillende belangrijke waarderingen die ze tot erfgoed maken (zie Rijksmonumentenregister).

Deze Arnhemse stadsparken vormen een “groen toevluchtsoord voor alle Arnhemmers” (Van Zeijl & Driessen, 2022). De toenemende populariteit van de parken maakt dat deze parken toekomstbestendig moeten worden gemaakt; slijtage is al zichtbaar (Van Zeijl & Driessen, 2022). In hun toekomstvisie en ontwikkelingsplan voor deze drie parken betrok de gemeente Arnhem verschillende belangengroepen, zoals de Stichting Vrienden van Sonsbeek, Groen Arnhem en het Boom Kwaliteitsteam, en ‘een selectie van omwonenden’, in een participatietraject. Maar zijn hiermee alle belanghebbenden benaderd? Zijn niet alle Arnhemmers, zoals benoemd in de beheervisie, belanghebbenden?

Tijdens de eerste digitale vergadering in december 2021, over de visie en het ontwikkelingsplan, werd onder andere de vraag gesteld hoe jongeren op een proactieve wijze betrokken zouden kunnen worden in het planproces. In de 90%-versie van het plan wordt beaamd dat jongeren moeten worden betrokken. De plannenmakers suggereren dan ook dat dit leerlingen kunnen zijn van een middelbare school, van beroepsopleidingen zoals Van Hall Larenstein en de Academie van Bouwkunst Arnhem, en de scouting. Daarnaast stellen ze in deze versie van het plan dat de nieuwe bestemming moet aansluiten bij de Arnhemse bevolking. Dit houdt ook in mensen met een migratieachtergrond of mensen woonachtig in achterstandswijken. Van Zeijl en Driessen (2022) schrijven dat de parken juist voor deze groepen een uitkomst vormen, en dat het voor hen goed is ook bestemmingen mee te nemen in de plannen, zoals mogelijkheden elkaar te ontmoeten.

Dan luiden de volgende kritische vragen: wat zijn de belangen en wensen van de jongeren, de mensen met een migratieachtergrond en mensen woonachtig in achterstandswijken? En zijn er nog andere mensen, losstaand van bovengenoemde belangengroepen en nabije omwonenden, die wensen hebben voor of zeggenschap willen hebben over de parken? Erfgoed is immers van iedereen, zoals vele erfgoedprofessionals en andere vakkundigen instemmen in het Faro Magazine: Van verdrag naar praktijk (2021). We stellen daarom de onderzoeksvraag:

Wie zouden er participeren in het geval van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem, en op welke manier?

5.2 Baat bij parken

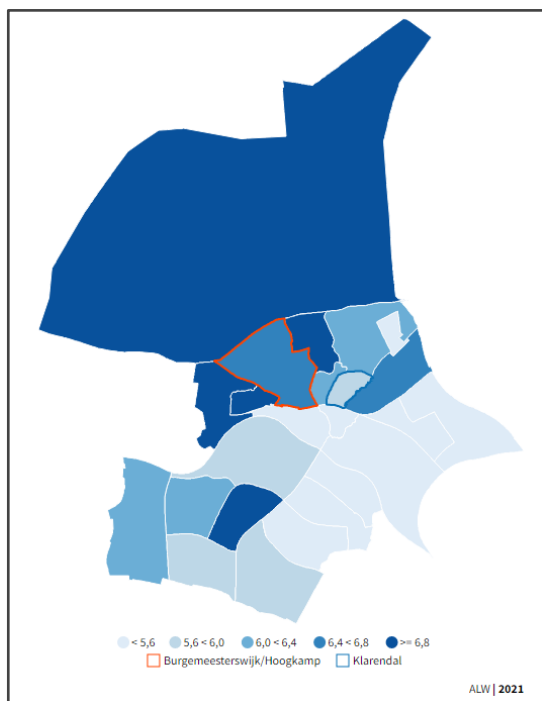
Voordat we uiteenzetten wie er zou doen aan erfgoedparticipatie bij de Arnhemse stadsparken, is het van belang te weten waarom inclusieve erfgoedparticipatie in dit specifieke geval belangrijk is. Parken vormen namelijk een belangrijke uitkomst voor alle deelnemers van de samenleving, op verschillende manieren.

Uit onderzoek van stadsparken in Madrid, Spanje, is bijvoorbeeld gebleken dat dichtbij groene plekken en parken wonen, wordt geassocieerd met een beter immuunsysteem en

zelfgerapporteerde mentale gezondheid (Fontán-Vela, Rivera-Navarro, Gullón, Díez, Anguelovski, & Franco, 2021). Er is tevens een relatie tussen nabijheid van parken en lichaamsbeweging gevonden (Akpınar, 2016; Fontán-Vela et al., 2021). Ook in Vancouver, Canada, is aangetoond dat openbaar toegankelijke natuur in de wijk, de kans op een sterk gevoel van gemeenschapszin en mentale gezondheidsvoordelen verhoogt (Rugel, Carpiano, Henderson, & Brauer, 2019). Sullivan (2001) stelde aansluitend dat 'neighbourhood landscapes' burgerparticipatie katalyseren om gemeenschappelijke veranderingen teweeg te brengen; ze versterken gemeenschappen en bieden een 'testing ground' voor nieuwe ideeën (Tan, 2018). Contact met natuur en groene plekken heeft dus een positief effect op welzijn (Capaldi, Dopko, & Zelenski, 2014), gemeenschapszin (Arnberger & Eder, 2012), gevoel van plaats en identiteit (Jorgensen & Stedman, 2006) en daarbovenop pro-milieu attitudes en waarden (Halpenny, 2006). Kortom, Arnhemse stadsparken kunnen aannemelijk van positieve invloed zijn op de Arnhemse inwoners. Alle Arnhemmers zullen baat hebben bij de parken, en in het verlengde hiervan baat hebben bij zeggenschap over de parken.

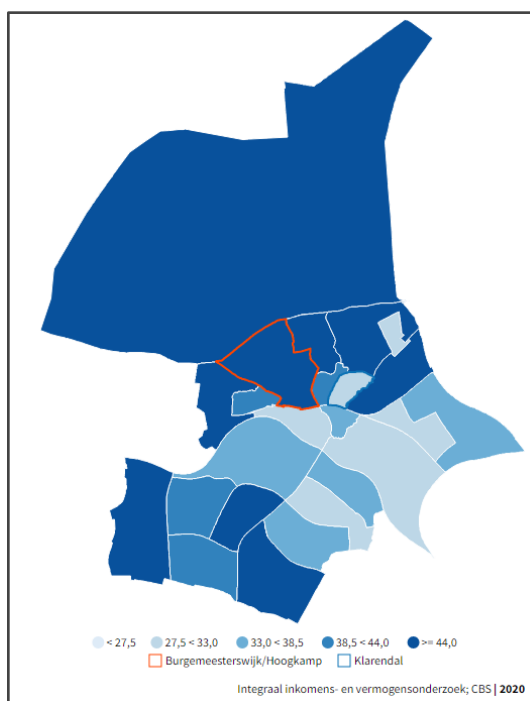
Echter, niet iedereen heeft dezelfde toegang of kan even makkelijk bovenstaande voordelen van parken ondervinden. In hetzelfde onderzoek van stadsparken in Madrid is ondervonden dat sommige wijken meer achtergesteld zijn in termen van toegang tot groene plekken (Fontán-Vela et al., 2021). Sommige wijken met een gemiddeld lagere sociaal-economische status hebben minder, kleinere, slechtere kwaliteit en minder toegankelijke en veilige parken dan in vergelijking tot wijken met een hogere sociaal-economische status (Fontán-Vela et al., 2021).

In Arnhem kunnen we zien dat de sociale cohesie, ofwel gemeenschapszin, in de wijken direct rondom Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem, relatief hoger ligt dan de wijken verder verwijderd van deze parken (Figuur 6). Klarendal geeft de leefbaarheid van de buurt een rapportcijfer van 6,1, terwijl de Burgemeesterswijk haar leefbaarheid een rapportcijfer van 8,3 geeft (ALW, 2021). Dit zou kunnen liggen aan de nabijheid van de parken, maar ook aan de relatief hogere inkomens. Zo is het gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen in de Burgemeesterswijk 64.700 euro en in Klarendal is dit bijna de helft met 32.400 euro (Figuur 7; Integraal inkomens- en vermogensonderzoek, CBS, 2020). Dit neemt niet weg dat de selectie van omwonenden, de voornaamste stakeholders in eerste oogopslag, die worden gevraagd te participeren, uit relatief rijkere wijken komen met sterkere sociale cohesie. Dit zijn dan mogelijk ook de mensen met meer kapitaalbezit, kennis en een bepaalde leefstijl, wat erfgoedparticipatie toegankelijker maakt. Met het oog op de democratisering van het erfgoed door het Verdrag van FARO zullen alle wijken moeten mogen meedoen, en zal de stempel op de parken niet van een homogene groep mogen komen.

Figuur 6. Sociale cohesie

Bron: Arnhem in Cijfers

Figuur 7. Gemiddeld huishoudinkomen (€ x1000)

Bron: Arnhem in Cijfers

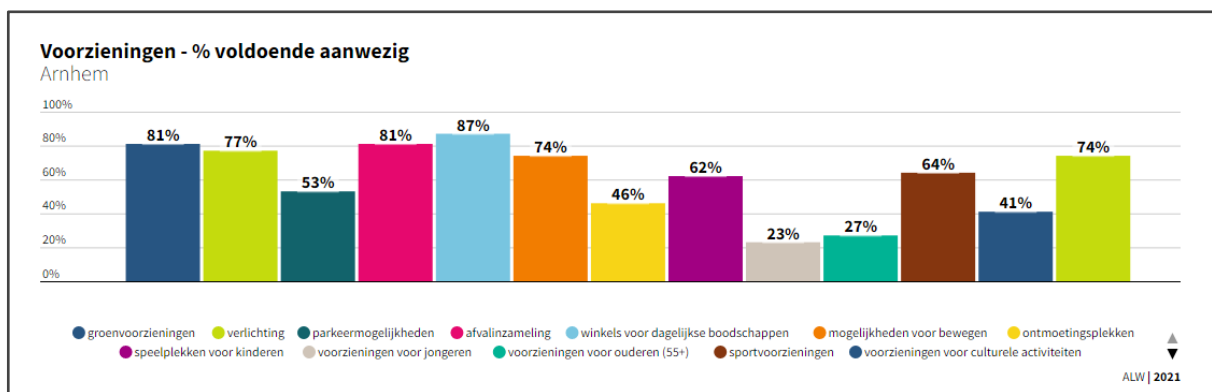
5.3 Functie(s) van de parken

Uiteraard is het lastig om daadwerkelijk alle inwoners van Arnhem te laten participeren. Hoogstens zou een democratisch stemproces betreffende inbreng of wensen mogelijk zijn. Het is daarom belangrijk dat de functie van een park genuanceerd wordt, voordat de stakeholders en (aspirant) participanten aangewezen kunnen worden. Het is daarnaast belangrijk dat er wordt onderzocht wie de parkgebruikers in Arnhem zijn. Zo heeft Sonsbeek de meeste bekendheid en ligt dit park het meeste centraal, waardoor het mogelijk ook de meeste en meest diverse bezoekers heeft. De Gulden Bodem heeft minder naamsbekendheid en zal met zijn ligging verder weg van het centrum mogelijk minder bezocht worden door Arnhemmers die niet in de directe omgeving wonen. Als een park een regionale functie heeft zal het uiteraard veel meer stakeholders betreffen dan wanneer een park een wijkfunctie heeft. Wanneer het bevorderen van sociale cohesie of sociale inclusie doelen zouden zijn (van één van de of van alle parken), en dit onderdelen zouden zijn van de functie van de parken, zou er dus moeten worden gekeken naar welke wijken, buurten, sociaaldemografische groepen etc. in Arnhem moeten worden betrokken.

In gesprek met Van Driessen van Gemeente Arnhem (persoonlijke communicatie, 22 maart 2023) komt naar voren dat Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem alle drie stadsparken zijn. Deze drie parken zijn namelijk een geheel. Wel is er een gradatie in gebruiksintensiteit, en vanwege de toenemende recreatiedruk zijn er dan ook plannen om Gulden Bodem aantrekkelijker te maken om mensen naar andere delen van de parken te trekken. Het is zoeken wat je dan toelaat. Met rijksmonumenten moet je met veel kaders rekening houden, of kaders worden opgelegd. Ook vanwege de status van rijksmonumenten is er in eerste instantie voor gekozen om het participatieproces wat formeler op te zetten. Volgens Van Driessen houdt dit in dat er voor deze beheervisie is gekozen om schouwgroepen met daarin ook professionals te raadplegen. In dit geval Schouwgroep Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem, bestaande uit lokaal betrokkenen (o.a.

Vrienden van Sonsbeek), externe deskundigen en medewerkers van de gemeente. Bij andere parken in Arnhem zijn er ook schouwgroepen, maar deze bestaan uit meer bewoners en minder professionals. Deze groepen worden benaderd voor advies, ze beslissen niet.

Dat de gemeente, zoals eerder benoemd, onder andere jongeren wil betrekken bij de plannen van de parken is niet gek, gezien de behoefte aan voorzieningen voor jongeren (Figuur 8). Ook het percentage voorzieningen voor 55+ ligt laag (Figuur 8). Inspelen op deze tekorten met de plannen van de parken, zouden een functie kunnen zijn van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. Volgens Van Driessen is ook gezondheid een belangrijk thema. Het zou een sociaal doel van de parken kunnen zijn. Bijvoorbeeld een comeback van de moestuinen bij Gulden Bodem zou gezondheid kunnen bevorderen, maar tegelijkertijd ook de sociale cohesie. Bij zo'n idee als de terugkeer van de moestuinen zou ook iets te winnen kunnen vallen voor ondergerepresenteerde groepen in Arnhem.

Figuur 8. Aanwezigheid voorzieningen.

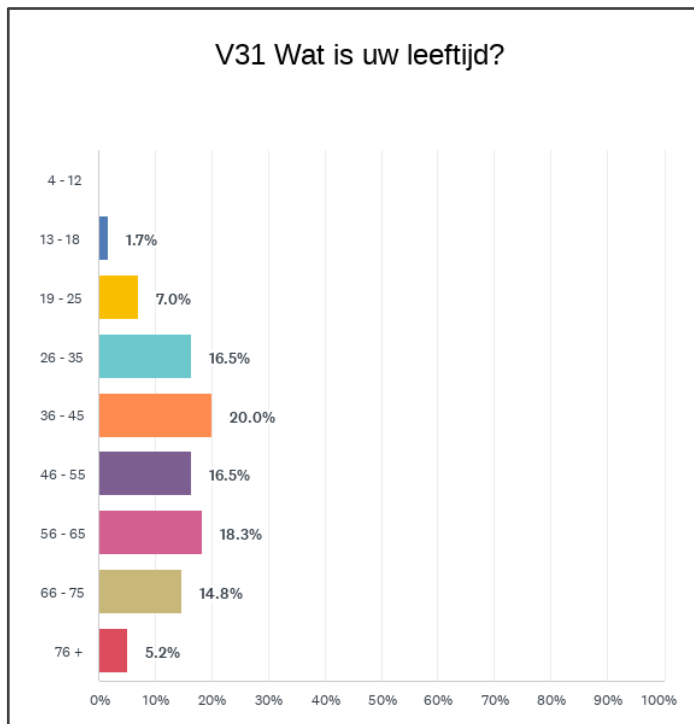
Bron: Arnhem in Cijfers (2021).

5.4 Enquêteresultaten

Een enquête is uitgezet onder Arnhemmers. Hierbij is gevraagd naar hoe verbonden zij zich voelen met Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem, en of ze wel of niet op verschillende manieren zouden participeren. Zouden zij zeggenschap willen hebben over de parken? Namelijk, wanneer Arnhemmers of een bepaalde groep Arnhemmers zich niet verbonden zouden voelen met de parken, zouden zij in mindere mate participeren en wellicht geen stakeholders vormen voor een eventueel (toekomstig) participatieproces. Er is tevens gevraagd naar leeftijd, opleidingsniveau, etniciteit en de nabijheid van de parken door middel van de postcode. De gehele enquête en haar precieze resultaten zijn te vinden in de Appendix. De steekproef is ontstaan door middel van uitdelen van QR codes aan parkbezoekers, het delen van de enquête in verschillende Facebookgroepen over Arnhem, en het verspreiden onder het eigen netwerk en die van Gelders Genootschap en Erfgoed Gelderland. Er is gepoogd een zo divers mogelijke steekproef te vormen.

De enquête bestond uiteindelijk uit 141 respondenten. Het grootste percentage respondenten was tussen de 36 en 45 jaar oud (Figuur 9). De onderste drie leeftijdscategorieën bevatten de minste respondenten. Ondanks de intentie om juist deze groepen te benaderen, bleek er vanuit de jongeren minder motivatie om de enquête over de Arnhemse parken dan wel erfgoed in te vullen. Voor de 4 tot 12-jarigen is er een informele focusgroep gehouden bij een Arnhemse scoutinggroep. Hier werd gevraagd naar de wensen van de kinderen voor de parken, die maar

minimaal bleken te zijn. De meerderheid (78%) van de respondenten was hoogopgeleid, en veruit de meesten waren ook van Nederlandse afkomst. De steekproef is dus niet representatief voor de bevolking van Arnhem, die voor 64,2% bestaat uit inwoners van Nederlandse afkomst en 35% hoger opgeleiden (Arnhem in Cijfers, 2021; 2023). De postcodes toonden een zeer divers patroon, met ook mensen uit Arnhem Zuid die de enquête hebben ingevuld.

Figuur 9. Leeftijd respondenten

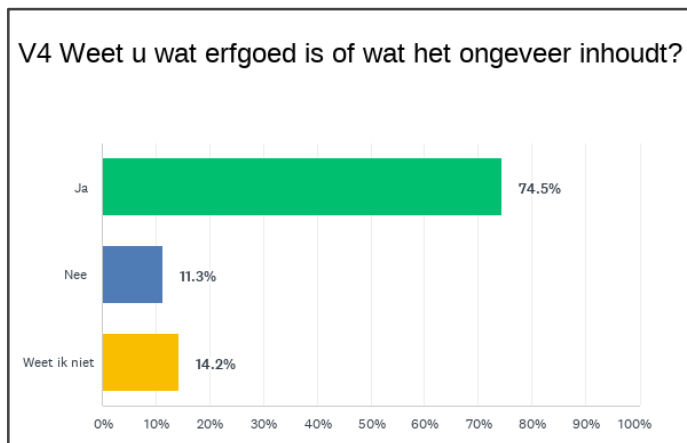
Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

5.4.1 Verbinding met de parken

100% van de respondenten gaf aan park Sonsbeek te kennen. Iets minder respondenten, namelijk 71%, gaf aan Gulden Bodem te kennen. Een belangrijke kanttekening hier is dat het uiteraard zo kan zijn dat ze Gulden Bodem niet kennen onder deze naam maar als onderdeel zijnde van Sonsbeek. Echter, 95% geeft aan Park Zypendaal wel te kennen, dus dit park wordt wel los van Sonsbeek (h)erkend. Een vierde van de respondenten bezoekt de parken maar een paar keer per jaar. Ook een vierde van de respondenten bezoekt Gulden Bodem bijna nooit. Tien procent bezoekt Sonsbeek en/of Zypendaal bijna dagelijks. Rond 15% van de respondenten bezoekt Zypendaal en Sonsbeek een paar keer per week. Hetzelfde percentage respondenten bezoekt Gulden Bodem, Zypendaal en Sonsbeek een paar keer per maand.

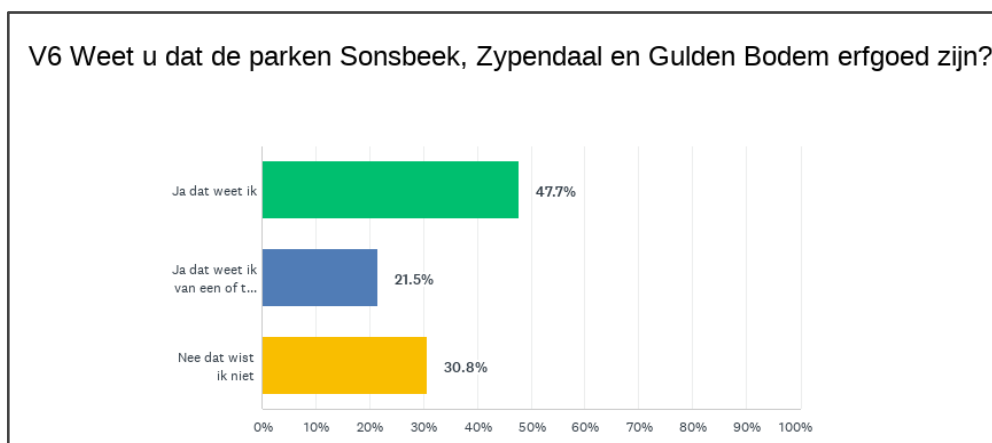
De respondenten hebben verschillende redenen aangegeven voor hun parkbezoek. Deze waren voornamelijk (recreatief) wandelen, picknicken, ontspannen en sporten. Maar ook bezochten Arnhemmers de parken om hun hond uit te laten, om de horeca, de Sonsbeekmarkt, de scouting, de herten of evenementen te bezoeken, om foto's te maken of te observeren, en om te genieten van de natuur en schoonheid.

Wanneer gevraagd wordt naar hun kennis over erfgoed, geeft 25% aan niet te weten wat erfgoed is of wat het ongeveer inhoudt, en iets meer, 30%, geeft ook aan niet te weten dat de Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem erfgoed zijn (Figuur 10; Figuur 11).

Figuur 10. Weet u wat erfgoed is of wat het ongeveer inhoudt?

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

Figuur 11. Weet u dat de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem erfgoed zijn?

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

50% van de respondenten geeft aan zich sterk verbonden te voelen met de parken. Maar 5% geeft aan zich niet verbonden te voelen. Mensen geven zich aan verbonden te voelen met de parken door dat het onderdeel van Arnhem is, ze werken met de parken, ze er blij mee of trots op zijn, ze er blij van worden of er herinneringen aan hebben of ze genieten van de natuur en de nabijheid.

Ook 50% van de respondenten geeft aan emoties te voelen bij de parken, en 20% voelt dit zelfs sterk. Deze emoties zijn onder andere blijdschap, geluk, plezier, ontspanning, nostalgie en dankbaarheid. Maar ook bezorgdheid en boosheid, betreffende het klimaat en de omgang met de parken door bezoekers. 92% geeft aan dat de parken hen een positief gevoel geven. Zij geven aan dat de parken hen een positief gevoel geven door de sfeer, de vrijheid, hun herinneringen, de lachende mensen, de ruimte, de rust en associaties met zon en zomer. Maar ook zijn er negatieve gevoelens die komen door frustratie door omgang met de parken, straatvuil en "onguur volk".

79% geeft aan herinneringen te hebben aan de parken. Dit zijn voornamelijk goede herinneringen. Hier geven de respondenten termen zoals kindertijd, studententijd, vrienden, eerste

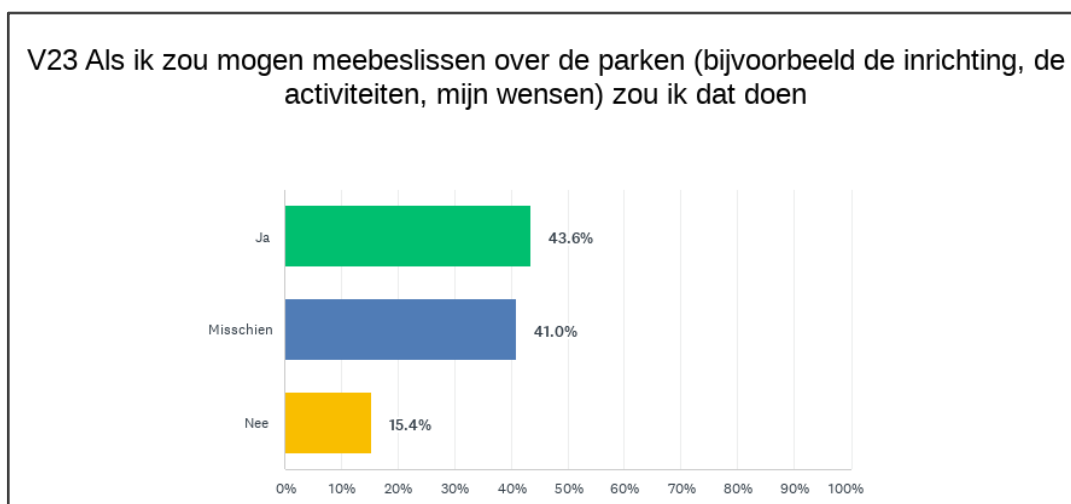
liefdes, picknicken, concerten, evenementen, huwelijken, schaatsen en sleeën. Een aantal geeft slechte ervaringen aan. Namelijk aanvaringen met loslopende honden, onguere types, ergernissen aan fietsers, afval, drukte en dat niet alles toegankelijk is met een elektrische rolstoel.

57% van de respondenten zou zich inzetten voor de parken. 36% van de respondenten stelt zich neutraal op tegenover deze kwestie. Hier is de kanttekening dat ze onduidelijk zijn over wat er bedoeld wordt met inzetten. Respondenten die zich wel zouden inzetten stellen dit te doen omdat ze zich verbonden voelen met de parken, omdat ze het belangrijk vinden dat het behouden en onderhouden wordt. Ze zouden zich inzetten als het nodig is, als het lichaam het toelaat en als ze er tijd voor zouden hebben. Andere respondenten geven aan zich niet te willen inzetten vanwege tijdgebrek, of doordat ze niet weten op welke manier ze zich kunnen inzetten vanwege fysieke beperking. Ze hebben geen mogelijkheden, hebben andere prioriteiten of vinden dat ze niet de juiste expertise bevatten. Ook wordt er aangegeven dat het een taak van de gemeente is.

Toch zou wel 97% van de respondenten de parken willen bewaren voor de toekomstige generaties. Ze geven aan dat de parken belangrijk zijn voor welzijn en verbinding met natuur, en dat de parken mooi zijn en horen bij Arnhem. 70% geeft aan zich door de parken een Arnhemmer te voelen. Ze geven aan dat de parken uniek zijn en bij de stad horen. Het hoort bij het “dna van Arnhem”. 18,5% staat neutraal tegenover deze kwestie. Deze respondenten stellen zich niet een Arnhemmer te voelen, of de parken niet te verbinden aan het Arnhemmer zijn. “Als toerist zijnde had ik de parken ook gewaardeerd”. 32% geeft aan dat parken belangrijk zijn voor de samenleving, 65,5% is het hier zelfs sterk mee eens. Ze geven aan dat de parken belangrijk zijn om te ontmoeten, te ontspannen, te recreëren en vanwege het klimaat en groen.

5.4.2 Participatie

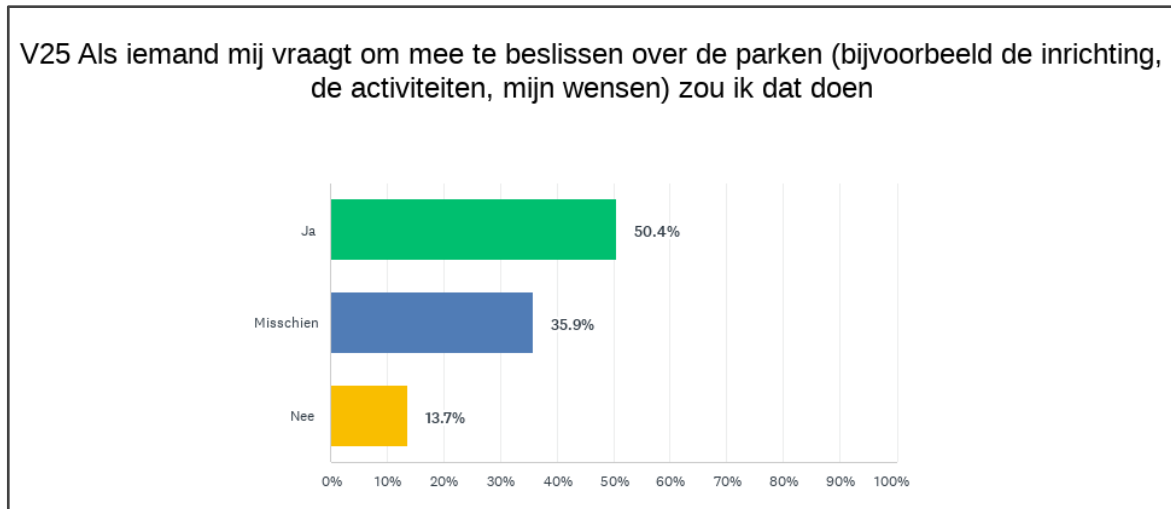
Aan de hand van het participatie-schema van Burgers, Rodenberg & Wagenaar (2023) (Figuur 2) zijn er een aantal vragen opgesteld die de vier soorten participatie dekken. De eerste vraag dekt top-down open participatie, waarbij initiatief vanuit het openbaar bestuur komt en de burgers vrijuit kunnen participeren. 15,4% van de respondenten zou niet willen meebeslissen over de parken als ze dat zouden mogen, 43,6% zegt overtuigd ja (Figuur 12).

Figuur 12. Als ik zou mogen meebeslissen over de parken zou ik dat doen.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

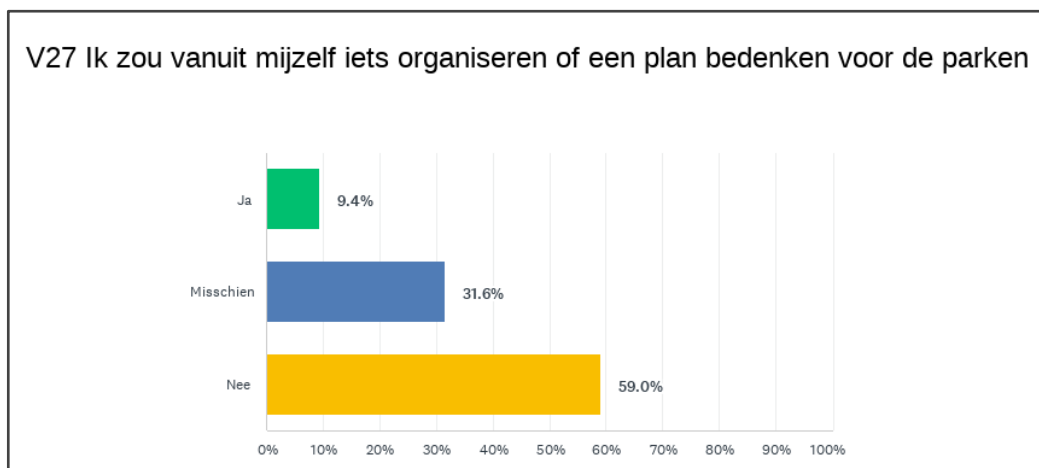
De tweede vraag dekt top-down closed participatie, waarbij het initiatief wederom vanuit het openbaar bestuur komt, maar de burgers specifiek worden gevraagd te participeren als zijnde stakeholders. 50,4% zegt nu overtuigd ja, dat zijn 6,8 procentpunten meer dan de vorige vraag (Figuur 13). Ook zegt een iets kleiner percentage, 13,7%, dat ze niet zouden meebeslissen als hen dat wordt gevraagd (Figuur 13). Participeren wordt dus iets aantrekkelijker wanneer er gericht gevraagd wordt te participeren.

Figuur 13. Als iemand mij vraagt om mee te beslissen over de parken zou ik dat doen.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

De derde vraag dekt bottom-up closed participatie. Het initiatief ligt hier volledig bij de burgers om te zorgen voor een specifiek erfgoed, in dit geval Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. De meerderheid, 59% zegt dat ze niet vanuit zichzelf iets zouden organiseren voor de parken (Figuur 14). Een kleine 10% zegt dit wel te willen doen (Figuur 14).

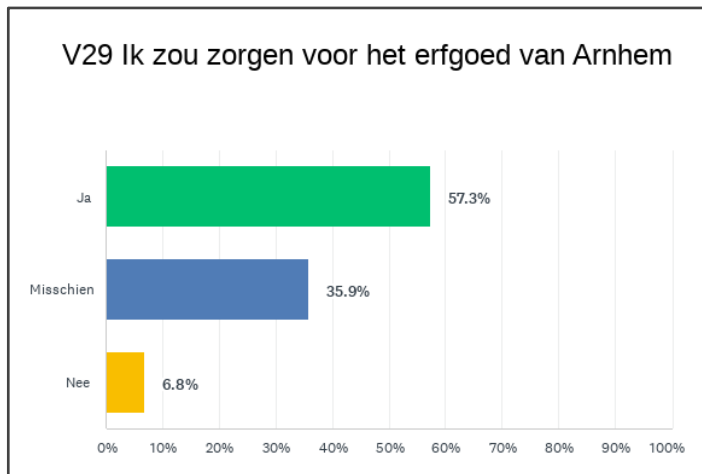

Figuur 14. Ik zou vanuit mijzelf iets organiseren of een plan bedenken voor de parken.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

De vierde en laatste vraag dekt bottom-up open participatie, waarbij het initiatief weeral volledig bij de burgers zelf ligt maar waarbij dit voor het geheel van erfgoed telt; een meer algemene

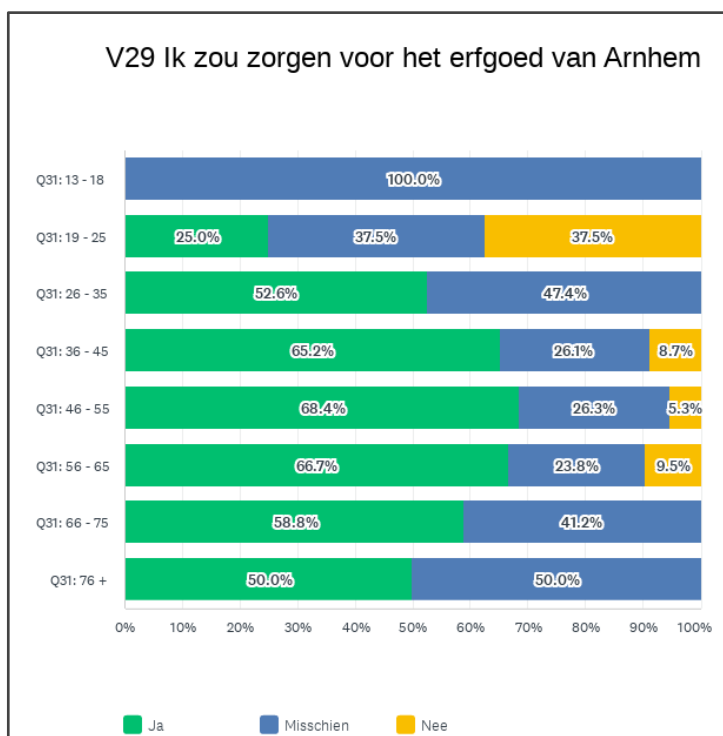
benadering. In tegenstelling tot de vorige vraag zou nu een grote meerderheid van de respondenten wel willen zorgen voor erfgoed over het algemeen (Figuur 15).

Figuur 15. Ik zou zorgen voor het erfgoed van Arnhem.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

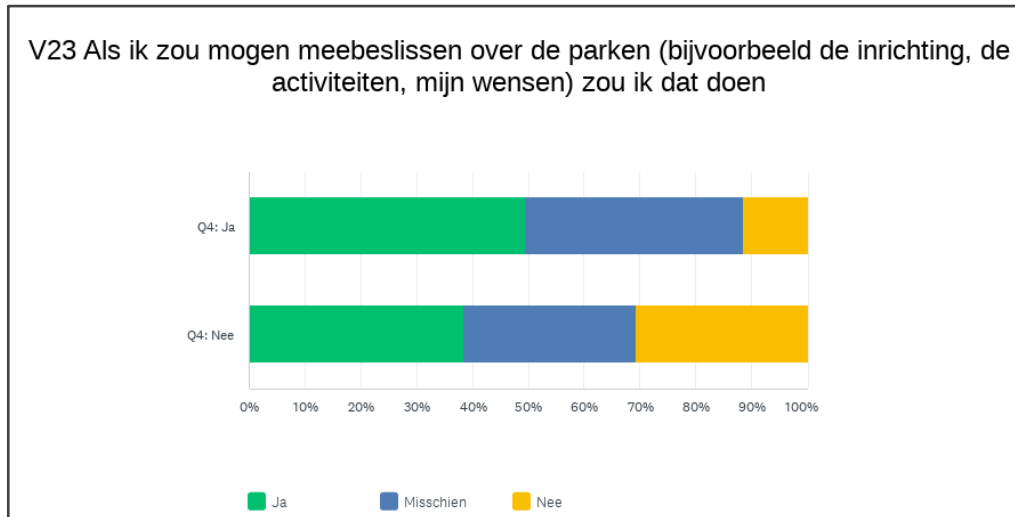
De relatief jonge respondenten hebben de minste interesse in bottom-up open participatie, of het zorgen voor het erfgoed van Arnhem (Figuur 16). Maar de kanttekening hier is dat deze leeftijdscategorieën ook relatief minder respondenten bevatten dan de oudere categorieën. Toch zou het ook kunnen liggen aan een desinteresse, wat ook lijkt door te schijnen in de opkomst resultaten. De cultuurmonitor van de Boekmanstichting (2022) toont bijvoorbeeld een duidelijk verschil in culturele interesses tussen diverse leeftijdsgroepen.

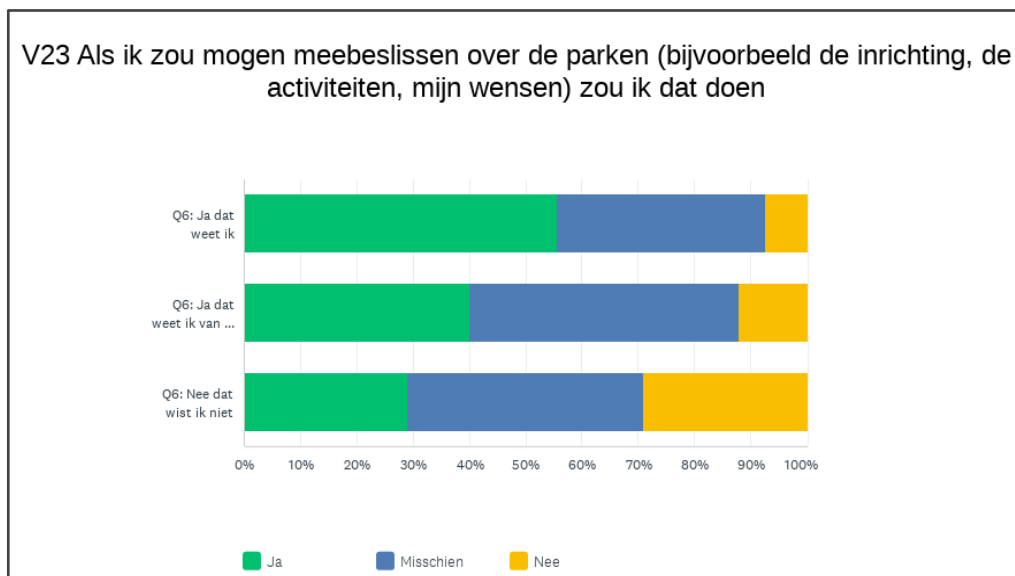
Figuur 16. Ik zou zorgen voor het erfgoed van Arnhem naargelang leeftijd.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

Wanneer we de antwoorden op deze vragen langs de antwoorden leggen op de vragen wat erfgoed is en of ze weten dat de parken erfgoed zijn, zien we dat kennis van erfgoed de neiging tot participatie kan verhogen. Zo zien we dat de respondenten die 'ja' hebben geantwoord op de vraag 'Weet u wat erfgoed is of wat het ongeveer inhoudt?' ook overtuigender zouden willen meebeslissen over de parken (Figuur 16). Hetzelfde geldt voor de vraag 'Weet u dat de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem erfgoed zijn?', waarbij respondenten die aangeven dit te weten ook eerder geneigd zijn mee te willen beslissen (Figuur 17). Een soortgelijk patroon zien we bij de overige drie vragen over de participatievormen, waarbij kennis leidt tot meer participatie.

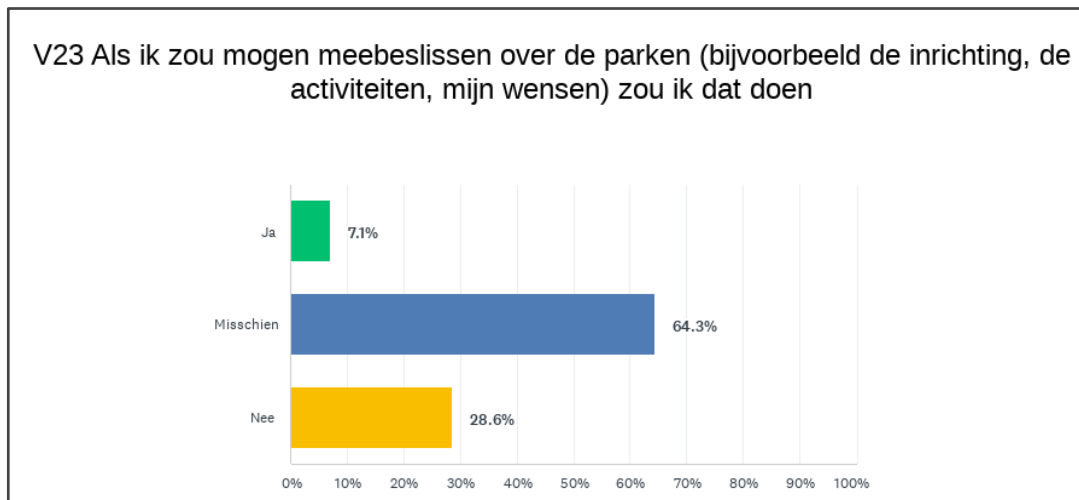
Figuur 16. Top-down open participatie naargelang kennis van erfgoed.
Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

Figuur 17. Top-down open participatie naargelang kennis dat de parken erfgoed zijn.
Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

Wanneer we deze vragen filteren op de wijken verder weg van de parken gelegen, in dit geval de respondenten uit de wijken Malburgen-Oost (Zuid), Malburgen-Oost (Noord), Rijkerswoerd, Malburgen West en Elderveld, zien we dat deze respondenten minder overtuigd zijn te willen

meebeslissen over Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem (Figuur 18). Dit zou interessant kunnen zijn voor een uitvoering van een stakeholders analyse bij bepaalde specifieke participatieplannen. Kan het blijven bij de omliggende wijken? Uiteraard zouden de mensen uit deze verdere wijken die wel interesse hebben, alsnog moeten kunnen participeren. Erfgoed wordt immers een democratisch proces.

Figuur 18. Als iemand mij vraagt om mee te beslissen over de parken zou ik dat doen, gefilterd op Malburgen-Oost (Zuid), Malburgen-Oost (Noord), Rijkerswoerd, Malburgen West en Elderveld.

Bron: Surveymonkey Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem; N = 141.

5.5 Conclusie

Terugkomend op de hoofdvraag van deze casus hebben we gezien dat er wel animo is om te participeren in het geval van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. We zien een onderscheid tussen jong en oud, waar relatief oudere respondenten vaker aangeven wel te willen participeren. Bij gebrek aan representativiteit van de steekproef kunnen we weinig onderscheid maken aan de hand van opleidingsniveau of afkomst. Wel zien we dat de parkbezoekers uit diverse wijken uit Arnhem komen, en er ook verder weg van de parken mensen wonen die zouden willen participeren. Wel ligt dit percentage relatief lager dan het gemiddelde percentage respondenten dat zou willen participeren. Wellicht zou nabijheid participatie toch kunnen versterken.

We kunnen we voorzichtig stellen welke manier van participatie het meest succesvol zou zijn, binnen het schema van Burgers, Rodenberg & Wagenaar (2023). Namelijk bottom-up closed. Wanneer burgers gevraagd zouden worden om te participeren, en als zijnde stakeholders worden benaderd, zullen ze meer geneigd zijn te participeren. Het initiatief zou dus van bovenaf moeten komen om een succesvol participatieproject te starten. We zien ook dat Arnhemmers wel willen zorgen voor het erfgoed van Arnhem, alleen zijn er dus toch hindernissen waardoor het zich niet doorzet tot specifieke participatie. In hoofdstuk 7 doen we enkele beleidsaanbevelingen.

6.1 Korte samenvatting

De verhalen die worden verteld bij de diverse erfgoederen in de publieke ruimte hebben effect op wie zich wel en niet betrokken voelt bij deze objecten, plekken of handelingen. Het weglaten van het slavernijverleden in het verhaal rond koloniale erfgoederen leidt dan ook mogelijk tot publieksvariatie in termen van betrokkenheid en participatie. In dit kwalitatieve onderzoek wordt daarom gekeken naar de ervaringen rond de selectieve presentatie van koloniaal erfgoed. Hierbij staat de erfgoedbeleving van Caribische Nederlanders centraal. Aan de hand van 11 semigestructureerde diepte-interviews wordt gepeild naar hun beleving van exclusieve presentatie en erfgoed in het algemeen, en naar ervaringen van betrokkenheid, identificatie en zeggenschap in het bijzonder. Huis Zypendaal in Arnhem is hierbij als casus genomen. Gevonden is dat selectieve erfgoedpresentatie voor de respondenten een barrière vormt in het ervaren van betrokkenheid en identificatie bij koloniaal erfgoed. Daarnaast lijkt selectieve erfgoedpresentatie bij te dragen aan het ervaren van een breuklijn tussen de geschiedenis van 'zwart' Nederland en de geschiedenis van 'wit' Nederland. Exclusieve erfgoedpresentatie lijkt tevens een gevoel van 'anders zijn' en 'illegitimiteit' te versterken. Dit toont ook de potentie van inclusieve erfgoedpresentatie. Zo zijn er duidelijke aanwijzingen dat erfgoedpresentatie ingezet kan worden als een verbinder, die bij kan dragen aan het overbruggen van deze breuklijn.

6.2 Inleiding

Historische verhalen hebben invloed op de manier waarop we onszelf en anderen zien. Ze legitimeren ideeën, omgangsvormen, gebruiken en sociale en politieke verhoudingen, door deze als historische vanzelfsprekendheden voor te stellen (Tinsley, 2021). Historische verhalen weten mensen te binden rondom specifieke frames van het verleden, en hebben invloed op hoe we met elkaar omgaan, op onze waarden en normen, en op wie zich meer- en wie zich minder in thuis voelt in een samenleving (Smith, 2006; Tinsley, 2021). Dergelijke verhalen zijn echter geen objectieve, neutrale vertolking van een bepaalde periode uit het verleden. In plaats daarvan communiceren ze nu net de waarden en belangen van die groepen die de inhoud van de verhalen kunnen bepalen (Smith, 2006; Ross, 2012; Tinsley, 2021).

Over het verleden bestaan veel verschillende verhalen en interpretaties, die lang niet allemaal even goed worden gehoord. Tijdens het proces van geschiedschrijving komt het regelmatig voor dat één specifieke versie van de geschiedenis als algemeen geldend wordt aangenomen (Smith, 2006). De mate waarin een verhaal als 'dominant' verhaal verankerd raakt in de samenleving hangt samen met de mate waarin de groep die dit verhaal vertelt beschikt over middelen zoals kennis, kunde, sociale en politieke invloed en/of financieel kapitaal. Denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop een verhaal 'algemeen goed' wordt door het te verweven met populaire media of in educatief materiaal. Ook de verhalen die we bij erfgoederen vertellen zijn geen neutrale afspiegeling van het verleden.

Ondanks de roep om meerstemmigheid in de erfgoedsector (RCE, 2021), wordt veel onroerend erfgoed nog altijd vaker wel dan niet gepresenteerd en bekeken vanuit het perspectief van een rijke en westerse elite (National Trust, 2020). Het was nu net deze klasse die zijn stem met het meeste succes wist te verweven met de 'boekhouding' van de geschiedenis (Smith, 2006). Met

andere woorden, de stemmen van mensen met een niet-westerse etniciteit, vrouwen en arbeiders of bedienden zijn relatief vaak afwezig in historische bronnen en andere vormen van erfgoedpresentatie (Smith, 2006; National Trust, 2020). Deze selectiviteit geldt ook voor een deel van het koloniale erfgoed van Nederland (Cain, 2016; Huis, 2019) waar de relatieve afwezigheid van verhalen over het Nederlandse slavernijverleden in Azië en het Atlantische gebied opvallend is. Slavernij was een van de belangrijkste factoren voor de enorme toename van welvaart in West-Europa in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw, (Combrink en Van Rossum, 2021) en daarmee ook in Nederland (Fatah-Black en Van Rossem, 2015; Brandon en Bosma, 2019). Inkomsten uit slavernij waren dan ook bepalend voor de totstandkoming van veel koloniaal erfgoed, of het nu om directe baten, aandelen of derivaten ging (sporen van het slavernijverleden.nl, n.d.). Ondanks de centrale rol die slavernij speelde voor de vele koloniale 'cues' in ons symbolische landschap, krijgen slavernij en het concept van kolonisatie nog altijd relatief weinig aandacht in het geïnstitutionaliseerde erfgoedveld (Huis, 2019).

In een 'postkoloniale' context roepen koloniale erfgoederen lang niet altijd associaties op met slavernij en leed (Smith, 2020). Sterker nog, in plaats daarvan worden dergelijke objecten vaker wel dan niet geassocieerd met nostalgische gevoelens van een ver vaderland, ideeën van een machtig Nederland en met status en aanzien (Smith, 2020). Denk alleen al aan de uitspraak van premier Balkenende in 2006: "Laten we blij zijn met elkaar! Laten wij optimistisch zijn! Laten we zeggen: Nederland kan het weer! Die VOC-mentaliteit, over grenzen heen kijken, dynamiek!" (AD.nl, 2016). Het slavernijverleden dat verweven is met deze objecten is wel gekend, maar speelt veelal een bijrol in de associaties ermee (Smith, 2020). Deze opdeling van associaties is het gevolg van een selectieve geschiedvertelling. Zo werd de donkere kant van kolonialiteit lange tijd, al dan niet bewust, weggelaten uit vertellingen van het koloniale verhaal (Gikandi, 2011; Van Bijl, 2012). Dit hield in dat als het slavernij verhaal al verteld werd, dit lang niet altijd direct gekoppeld werd aan handel van de WIC en VOC en de groeiende welvaart van Nederland. Dikwijls werden bovendien de tot slaafgemaakte mensen als minderwaardig en onmenselijk geportretteerd waardoor leed werd geneutraliseerd (Gikandi, 2011; Kuipers, 2019), en raakten de stukken die de slavernij in relatie tot koloniale handel wél benoemden, snel genegeerd (Bijl, 2012). De koloniale historie is als gevolg hiervan 'gefragmenteerd' opgeslagen geraakt in het collectieve geheugen van het globale westen (Gikandi, 2011; Ross, 2012; Bijl, 2012), zo ook in Nederland (Bijl, 2012; Kuipers, 2019).

Deze tweedeling, waarin het verhaal van welvaart en vooruitgang is het verhaal van leed en slavernij gaan domineren (Kuipers, 2019) is ook in erfgoedpresentatie terug te vinden. Als het niet gebruikelijk is om trauma als geïntegreerd onderdeel te zien van kolonisatie, is het immers ook niet vanzelfsprekend om dit wel zo te benoemen (Smith, 2020). Het gevolg van deze tweedeling in presentatie is dat voor de meeste Nederlanders (en andere 'globale westerlingen') geldt dat wie koloniale landschapselementen in hun tijd weet te plaatsen - en daarmee weet te koppelen aan bijvoorbeeld de handelscompagnieën uit de 17^e eeuw - het goed mogelijk is dat het verhaal het slavernijverleden min of meer afwezig blijft in de associaties met deze plekken als het niet genoemd wordt (Hirst & Coman, 2018; Kuipers, 2018). Dit betekent dat een koloniaal landhuis eerder wordt gezien als archetype van de rijkdom vergaard in een gouden handel eeuw waarin Nederlandse welvaart groeide en het land vooruit ging, in plaats van symbool van uitbuiting en ongelijkheid (Kuipers, 2019; Smith, 2020). Tegelijkertijd kan het zo zijn dat voor sommige groepen en individuen slavernij wel degelijk een centrale rol speelt in het koloniaal verhaal, bijvoorbeeld bij mensen wiens voorouders deze geschiedenis hebben geleefd (Smith, 2020).

De 'ontkoppeling' van historische beleving zou ook voor koloniaal erfgoed in Arnhem kunnen

gelden, zoals bij buitenhuis Zypendaal in park Zypendaal. Dit monumentale pand en het omringende landgoed werd in 1743 eigendom van Hendrik Willem Brantsen (1704-1786). De aankoop ervan was mogelijk met een inkomen dat deels gelieerd is aan opbrengsten van Surinaamse plantages die in Hendrik Willems' bezit waren gekomen via zijn vrouw Henriette de Vree (Storms-Smeets, 2016). Daarnaast is het verhaal van de tot slaafgemaakte vrouw Anna van Vossenburg verweven met het verhaal van Zypendaal en de Brantsens. De link met het slavernijverleden krijgt desondanks niet meer ruimte dan een voetnoot in het verhaal van Zypendaal. De presentatie van dit onroerend koloniaal erfgoed is daarmee dan ook nog relatief incompleet. Schoonheid, status, prestige en de diverse generaties van voormalige eigenaars staan er centraal. Voor dwangarbeid en slavernij, die een bepalende factor waren in de totstandkoming van het erfgoed, is slechts een kleine bijrol weggelegd (mijngelderland.nl, n.d.; bezoek van de auteur aan Zypendaal, 2023).

Erfgoedpresentatie kan een invloed hebben op de mate waarin mensen zich met het betreffende erfgoed identificeren. Het niet herkennen van 'jouw' verhaal, kan leiden tot irrelevantie. Het niet vermelden van het koloniaal verhaal en het slavernijverleden kan dan ook een effect hebben op variatie in publiek dat zich met koloniaal erfgoed identificeert. Het zou bijvoorbeeld mogelijk zijn dat nazaten van tot slaaf gemaakte mensen zich in mindere mate identificeren met koloniaal erfgoed wanneer het koloniale aspect niet vernoemd wordt. Enerzijds, zou een dergelijke selectieve presentatie kunnen leiden tot weerstand waardoor betrokkenheid en identificatie uitblijft. Anderzijds zou selectieve presentatie in combinatie met het niet kennen van de link, het erfgoed irrelevant kunnen maken, waarmee opnieuw identificatie uitblijft. Omdat identificatie een invloed heeft op participatie (Parkinson, Scott en Redmond, 2016) kan het uitblijven van identificatie wellicht samengaan met het uitblijven van participatie.

In dit deel van het onderzoek wordt daarom gekeken naar het effect van selectieve presentatie met de volgende onderzoeksvraag:

Wat is de invloed van de selectieve erfgoedpresentatie van koloniaal erfgoed op erfgoedbeleving en erfgoed participatie van Caribische-Nederlanders in Arnhem?

Deze hoofdvraag wordt uitgezocht aan de hand van de volgende deelvragen:

Wat is de invloed van selectieve erfgoedpresentatie op identificatie met het Nederlandse erfgoedlandschap in het algemeen?

Wat is de invloed van selectieve presentatie van het verhaal van Huis Zypendaal op identificatie met dit pand?

Op welke wijze kan, volgens de respondenten zelf, presentatie een rol spelen bij het al dan niet overgaan op erfgoedparticipatie?

Hierbij worden de volgende operationele definities gehanteerd:

Exclusieve erfgoedpresentatie	Het belang van het slavernijverleden niet evenredig met historische relevantie vernoemen in de presentatie rond het erfgoed. Bijvoorbeeld wanneer het erfgoed in kwestie mogelijk is gemaakt door slavernij.
-------------------------------	--

Erfgoedparticipatie	Bezoeken en borgen
Caribische- Nederlanders	Nederlanders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond, waaronder mensen waarvan de ouders voor 1975 in Suriname (toen Nederland) geboren zijn.
Erfgoed Identificatie	Jezelf herkennen in het betreffende erfgoed (Smith, 2006). Denk aan zinnen als 'dit zegt ook iets over mijn verhaal'
Erfgoed Betrokkenheid	Ervaren van verantwoordelijkheid en belang bij het betreffende erfgoed (Smith, 2006). Denk aan zaken als 'ik wil hier iets mee doen'.
Eigenaarschap	Ervaren van identificatie, betrokkenheid en 'zelfeffectiviteit' (Manzo en Perkins, 2006). Hierbij dingen zoals 'Ik identificeer mij met het erfgoed, voel me er verantwoordelijk voor én meen er ook effectief iets mee te <i>kunnen</i> doen'

6.3 Het slavernijverleden

6.3.1 Wat, wie en wanneer

Zo'n 12.000 tot 11.000 jaar geleden wanneer jager-verzamelaar samenlevingen de overstap maken naar landbouwsamenlevingen en een sedentaire leefwijze doet extreme sociale differentiatie zijn intrede (Armelagos, Brown & Turner, 2004; Svizzero en Tisdell, 2014). Dit betekent dat ongelijkheid in termen van bezit, macht en gezondheid zich dan sterk begint af te tekenen. Hierbij zijn het vooral vrouwen en kinderen die achtergesteld raken (Armelagos, Brown & Turner, 2004). Het is ook in deze periode, ook wel de Neolithische revolutie genoemd, dat systemen van structurele slavernij op verschillende plekken in de wereld hun intrede doen (Gallagher, 2020). In het Midden-Oosten, Afrika en Europa wordt het rond deze tijd bijvoorbeeld gebruikelijk dat na periodes van conflict, leden van de overwonnen partij gevangen genomen worden en tewerk worden gesteld in de slavernij, of verhandeld worden op daarvoor bestemde markten (Gallagher, 2020; Sellin, 2016; Bernal, 2020). Na verloop van tijd wordt, langzaam maar zeker, slavernij een steeds belangrijker onderdeel in de sociale, politieke en economische opmaak van verschillende samenlevingen, zowel binnen als buiten Europees grondgebied. Zo kenden bijvoorbeeld niet alleen de Griekse en Romeinse samenlevingen een sterke afhankelijkheid van structurele slavernij, maar gold dit ook voor Egypte (Vlassopoulos, 2016; Gallagher, 2020; Bernal, 2020).

Na de klassieke periode transformeert slavernij in Europa rond de Middeleeuwen naar een systeem van horigen (Gallagher, 2020), wat ook wel als verkapte slavernij kan worden gezien (Vlassopoulos, 2016). In diezelfde periode zorgen religieuze conflicten tussen Christenen en Moslims echter voor een voortzetting van 'traditionele' slavernij in gebieden rond de mediterrane zee, Afrika en stukken van het Midden-Oosten, waarbij zowel mensen uit Afrika als Europa en zowel Moslims als Christenen tot slaafgemaakt worden (Gallagher, 2020). Tot dan toe is slavernij niet gebaseerd op

‘raciale’ kenmerken. Dit verandert echter rond 1500 wanneer de trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakte mensen zijn intrede doet (Offen, 2010; Block, 2018; Gallagher, 2020).

Om en nabij de 15^e eeuw beginnen de Portugezen en Spanjaarden vanuit Europa langere ontdekkings- en handelsreizen te maken waarbij ze ook overgaan tot de kolonisatie van enkele gebieden die ze aandoen (Arnold, 2002). Een belangrijke route naar ‘het oosten’, loopt via de Middellandse zee (Arnold, 2002). Wanneer het Ottomaanse rijk in 1453 dit gebied in handen krijgt, moeten de Europeanen, die in conflict met de Ottomanen zijn, een nieuwe manier vinden om naar het oosten af te kunnen reizen. Men besluit zuidelijke routes uit te proberen (Gallagher, 2020), en zo rond de tweede helft van de 15^e eeuw worden nieuwe handelsroutes langs west Afrika ontdekt (Arnold, 2002; Gallagher, 2020). Het zijn vervolgens de Portugezen die als eersten verschillende gebieden in Afrika koloniseren en de mensen die er wonen tot slaaf maken (Arnold, 2002). De Spanjaarden, zo stelt Gallagher (2020), koloniseren, op hun beurt, grote gebieden van een ander continent, namelijk delen van Midden en Zuid-Amerika, en later ook van Noord-Amerika. Deze drie gebieden worden tezamen ook wel ‘de nieuwe wereld’ genoemd (Gallagher, 2020). Deze trans-Atlantische handel, oftewel de handel tussen West-Afrika, Europa en de Amerika’s, is niet de enige handelsroute waarlangs Europese kolonisten mensen verhandelen. In de periode rond 1500 beginnen Portugezen en Islamitische handelaren ook tot slaafgemaakte mensen tussen Oost-Afrika en Azië te vervoeren, die via deze route terechtkomen in gebieden rond West India en Indonesië (Gallagher, 2020). In dit onderzoek zal hoofdzakelijk de trans-Atlantische slavernij worden bekeken.

Het duurt niet lang voordat de Spaanse en Portugese overheersing in Afrika en Amerika uitmondt in een grootschalig systeem van handelsroutes tussen de Europese mogendheden en de gekoloniseerde gebieden (Van Stipriaan, 2022). Nederlandse techniek leidde ertoe dat kleinere Nederlandse, Franse en Engelse plantages in de gekoloniseerde gebieden, waar vooral tabak en katoen wordt verbouwd, transformeren tot grootschalige plantages waar suiker, rum, koffie en melasse wordt verbouwd. De werkracht in deze gebieden, die initieel bestaat uit witte ‘horigen’, wordt al gauw vervangen door arbeid van tot slaaf gemaakte personen (Gallagher, 2022).

Vanuit Europa begint men koopwaar naar Afrika te transporteren waar het wordt geruild tegen tot slaafgemaakte mensen. Zij worden vervolgens uit Afrika ontvoerd naar gebieden in ‘de nieuwe wereld’, waar ze worden verkocht aan Europese plantage- en mijn eigenaren (Oostindie, 2009). In de nieuwe wereld moeten zij en hun nakomelingen onder dwang werken in de door de kolonisten opgerichte plantages en mijnen. De goederen die daar worden geproduceerd, zoals suiker, koffie, tabak en goud, worden vervolgens naar Europa verscheept en daar verhandeld (Stipriaan, 2022). De handel in tot slaafgemaakte mensen groeit snel. Rond 1515 komen bijvoorbeeld de eerste tot slaafgemaakte mensen uit voornamelijk Angola aan in Brazilië (Arnold, 2002; Gallagher, 2020). Rond 1630, slechts 115 jaar later (de koloniale slavernij zal hierna nog zo’n 200 jaar duren), gaat het al om meer dan 400.000 mensen, uit allerlei delen van Afrika (Gallagher, 2020). In de 200 jaar die deze periode van slavernij nog zal duren, neemt het aantal ontvoerde mensen in de trans-Atlantische slavernij uiteindelijk toe tot zo’n 12-12.8 miljoen mensen in totaal (Segal, 1995; Martin, 2014). Deze toename volgt onder meer uit de groei van het aantal landen dat zich met slavernij gaat bezighouden.

Aan het begin van de kolonisatie hebben Portugal en Spanje nog een zekere alleenheerschappij. Onderlinge verdragen tussen beide landen ertoe leiden dat Portugal een semi-monopolie heeft in Afrika en Spanje in Noord-, Midden- en Zuid-Amerika (Arnold, 2002). Al gauw beginnen echter ook andere Europese landen, zoals Nederland en Engeland, zich te mengen in de overzeese mensen en goederenhandel, wat niet zelden leidt tot conflict en ‘landjepik’ met Spanje en

Portugal (Van Stipriaan, 2022). Langzaam maar zeker verschuiven de machtsverhoudingen, en rond het begin van de 16^e eeuw zijn het vooral de Engelsen en de Nederlanders die zich delen van Afrika, 'de nieuwe wereld' en delen in Azië, toe-eigenen. De Europese overheersing wordt uiteindelijk geïnstitutionaliseerd met de opstanding van handelscompagnieën aan het begin van de 17^e eeuw (Gallagher, 2020), waarmee de ontvoeringen van mensen uit Afrika naar 'de nieuwe wereld' een structureel onderdeel wordt van de economieën van deze landen (Arnold, 2002).

6.3.2 Nederland en slavernij

Nederlandse overheersing van delen in west en zuid Afrika en Azië, maakt dat handel in tot slaafgemaakte mensen en de arbeid van tot slaafgemaakte mensen belangrijke fundamenteën worden voor de Nederlandse economie in de periode begin 1600 tot eind negentiende eeuw (o.a. Arnold, 2002). De handel in mensen wordt grotendeels uitgevoerd door speciaal daarvoor opgetuigde handelscompagnieën. De Verenigde Oost Indische Compagnie, die wordt opgericht in 1602, verhandeld als eerste officiële bedrijf tot slaafgemaakte mensen uit Oost en Zuid-Afrika en enkele delen in Azië tussen Nederlandse Koloniën in 'Jakarta, Malakka, Oost-Indonesië, Sri Lanka, Mascarenes en Zuid-Afrika' (Gallagher, 2020, p. 17). Wanneer Nederland ook rond de westkust van Afrika gebieden begint te overheersen wordt de West Indische Compagnie in 1621 opgericht. Dit bedrijf moest niet alleen een handelsfunctie hebben, maar ook een tegenhanger vormen voor de Spaanse en Portugese aanwezigheid in de trans-Atlantische gebieden (Van Stipriaan, 2022). De WIC verkrijgt in 1636 haar eerste kolonie in Brazilië (Emmer en Den Heijer, 2021) en duurt niet lang voordat de WIC de meest dominante speler wordt in het gebied tussen West-Afrika, de Amerika's en West-Europa (Gallagher, 2020). Van de Oost Indische handel in tot slaaf gemaakte mensen is een stuk minder bekend dan van de West Indische handel. Desalniettemin waren ook in Nederlandse koloniën in Azië, net als in Afrika, mensen het belangrijkste handelswaar (Van Stipriaan, 2022).

Zowel de WIC als de VOC waren het initiatief van een vereniging van particuliere handelaren. Deze bedrijven werden vervolgens niet allen door de overheid gesanctioneerd maar kregen ook een officiële monopoliepositie binnen Nederland toegekend (Arnold, 2002). De WIC was echter lang niet zo succesvol als de VOC, wat vooral veroorzaakt werd door kapitaalgebrek. Een belangrijk onderdeel van de WIC-activiteiten was het veroveren en besturen van nieuwe territoria. Vooral dit besturen ging gepaard met hoge kosten. Deze kosten, in combinatie met een doorlopend conflict met de Portugezen, werden de WIC uiteindelijk fataal. In 1674 maakte ze al een doorstart mee na een 'bijna faillissement' en in 1730 werd haar monopolie op ontvoering en mensenhandel opgezegd. Vanaf dat moment nemen particuliere handelaren de handel in tot slaafgemaakte mensen over, wat leidt tot een verdubbeling in de transporten van tot slaaf gemaakte mensen (Oostindie, 2009; Van Stipriaan, 2022).

Niet alle handel in slaafgemaakte mensen is echter officieel gesanctioneerd. Naast 'goedgekeurde' transporten vanuit de WIV, de VOC en een aantal particuliere handelaars, werd ongeveer een op de zes tot slaaf gemaakte mensen verhandeld via illegale transporten, de zogenaamde 'lorredraaiers' (Van Stipriaan, 2022). Het totaal aantal mensen uit gebieden in de Atlantische en Indische Oceaan dat tussen 1600 en 1830 'onder de Nederlandse vlag' tot slaaf is gemaakt, wordt dan ook geschat op 1,3 miljoen. De eerste 130 jaar van de Nederlandse overzeese handel gaat het om ongeveer 515 000 mensen uit beide gebieden (Oostindie, 2009; Van Stipriaan, 2022). In een vrij korte periode – 70 jaar- neemt het aantal mensen dat ontvoerd en tot slaaf gemaakt wordt, fors toe. Dit heeft ermee te maken dat, zoals al aangehaald, particuliere handelaren

een groot deel van de handel in tot slaafgemaakte mensen overnemen (Van Stipriaan, 2022) en dat de Europese behoefte aan producten van plantages, fors toeneemt (Gallagher, 2020).

De mensen die tot slaaf gemaakt werden in de trans-Atlantische handel, kwamen zowel uit het midden van Afrika als uit de Afrikaanse kustgebieden (Gallagher, 2020). Vanuit vooral 'de hedendaagse Ivoorkust en Ghana, gebieden rond de bocht van Benin en Congo -Angola' werden zij vervolgens verscheept (Van Stipriaan, 2022, p. 1235). Communicatie tussen tot slaaf gemaakte mensen was dan ook niet evident. In lang niet alle gevallen spraken zij dezelfde taal, en bovendien kon het voorkomen dat groepen die onderling met elkaar in conflict waren, met elkaar samen werden gezet, wat niet altijd probleemloos verliep (Oostindie, 2009). Eindbestemmingen waren hoofdzakelijk 'Brazilië (tot ongeveer 1650), Noord -Amerika (tot ongeveer 1665') en Suriname (vanaf 1667), Brits-Guyana, en de Nederlandse Caraïben- en dan met name Curaçao en Sint-Eustatius- (tot 1803) (Van Stipriaan, 2022, p. 1236). Curaçao en Sint-Eustatius fungeerden hierbij vooral als doorvoerhavens waar vanuit mensen naar de Spaans-Amerikaanse koloniën werden verscheept (Emmer en Den Heijer, 2021; Van Stipriaan, 2022). In 1803 werd deze handel door Engeland overgenomen, en niet veel later ook verboden (Oostindie, 2009; Van Stipriaan, 2022). In de zogenaamde 'vrijhandelsperiode', van 1730 tot 1803, zijn, na het einde van het monopolie van de WIC in 1730, de meeste tot slaafgemaakte mensen verscheept vanuit gebieden lopend van Liberia tot Ghana en van Congo tot Angola. Als Engeland de handel overneemt en uitfaseert, is het leed echter niet over. Na de Britse periode, wanneer Nederland door Frankrijk bezet is, worden nog altijd duizenden mensen tot slaaf gemaakt en verhandeld, alleen nu door buitenlandse handelaren (Gallagher, 2022; Fatah-Black, 2023).

6.3.3 Weerstand tegen slavernij

Slavernij was niet een alom geaccepteerd fenomeen, en er was dan ook veel verzet tegen vooral onder de tot slaaf gemaakte mensen. Dit verzet vond overal plaats, zowel in Afrika als op de plantages, maar ook bij mensen die vrij konden wonen in de republiek (Van Stipriaan, 2018). Zo was er in Afrika al vanaf de 16^e eeuw verzet tegen het gevangen nemen en ontvoeren van de bevolking. Christo Kefalas (2022) schrijft bijvoorbeeld dat in 1526 Koning Afonso van Congo de ontvoering van zijn onderdanen al aanklaagt bij de Portugezen en dat in 1720 Europese kolonisten worden aangevallen door koning Agaja Trudo van Dahomey (wat nu Benin is) (Kefalas, 2022). Daarnaast worden op ongeveer 10% van alle trans-Atlantische reizen, opstanden gerapporteerd, en waren er opstanden op de koloniën zelf. De mate van organisatiekracht en samenwerking die nodig was voor een opstand, mag niet onderschat worden. Ondanks wrede straffen, de verdeel- en heers technieken van de kolonisten, communicatieproblemen en onderlinge spanningen, slaagden tot slaafgemaakte groepen er toch in om op de plantages voor vrijheid te strijden (Oostindie, 2009). Een welbekende opstand die leidde tot bevrijding, is die tegen de Franse bezetters op Saint Dominique in 1791, die in 1804 uitmondde in de 'eerste zwarte republiek' (Kefalas, p. 26). Ook in de Nederlandse koloniën was sprake van opstand en verzet tegen slavernij en onderdrukking. Een voorbeeld hiervan was de opstand in Curaçao in 1795. Op dit eiland, dat als centraal handelsknooppunt fungeerde in de trans-Atlantische handel, waren de opstand in St Dominique en de onstabiele Nederlandse politiek aanleiding voor een opstand van de tot slaafgemaakte mensen. Deze opstand in augustus 1795 wordt geleid door generaal Tula, die de bijnaam 'Rigaud' had, naar de mullaatse generaal die de opstand van St Dominique leidde (Fatah-Black, 2013). Het verzet wordt relatief snel neergeslagen,

maar markeert het begin van een vijfjarige periode waarin Curaçao wordt ondergedompeld in revoluties, waar tot slaaf gemaakte mensen en vrijgemaakte mensen vechten voor diverse doeleinden. Vandaag de dag wordt de opstand in 1795 nog altijd herdacht op Curaçao als dag van verzet tegen slavernij en kolonisatie (Oostindie, 2011).

In de republiek zelf was er minder verzet. Hier zullen de meeste mensen, aldus Van Stipriaan (2022) het “tot slaaf maken van mensen die niet in Nederland wonen, vooral gezien hebben als bijzaak, en een natuurlijk of door god gegeven fenomeen” (Van Stipriaan, 2022, p. 1237). Slavernij werd hier dan ook grotendeels geaccepteerd en was ‘het wiel dat de economie deed draaien’ (p. 1237). Een belangrijke reden voor gebrek aan verzet waren niet alleen de enorme economische baten die dit handelssysteem opbracht. Ook de onzichtbaarheid ervan (Kefalas, 2020) en de denigrerende en minderwaardige wijze waarop tot slaaf gemaakte mensen werden geframed (Kuiper, 2018) waren een belangrijke oorzaak voor de voortzetting van slavernij (Bijl, 2012). Zo speelde slavernij zich vooral overzees af en de meeste mensen die economisch baat hadden van slavernij waren de mensen vooral indirect betrokken, in de vorm van aandeelhouder, verzekeringsagent, bankier of handelaar (Gikandi, 2011; Kuiper, 2018). Anderzijds, was er ook sprake van structurele framing waarbij de Europese overheersers mensen uit Afrika stelselmatig neerzetten als minderwaardig en onmenselijk (Gikandi, 2011), ook dit zou hebben bijgedragen aan de trage groei van verzet (Van Bijl, 2012).

Desalniettemin was er ook onder de toenmalige Nederlandse bevolking al relatief vroeg verzet tegen de koloniale slavernij. Motieven voor dit verzet waren velerlei. Zij konden door opportunisme gestoeld zijn op opportunisme, maar ook op humanitaire redenen of ideologie. Zo dacht een van de grondleggers van de WIC, Willem Usselincx (1576-164) bijvoorbeeld dat vrije arbeiders productiever zouden zijn dan tot slaafgemaakte mensen. Vanuit religieuze en humanitaire hoek, gingen de argumenten voor afschaffing dan weer vooral over ontmenselijking en onrechtvaardigheid (Van Stipriaan, 2022). Een groep die in Engeland voor de afschaffing van slavenhandel pleitte waren Quakers. Vanwege de onzichtbaarheid van het systeem van slavernij moest er flink gelobbyd worden om weerstand tegen het systeem van slavernij te kweken bij het algemene publiek en de Quakers wisten dit. Rond 1750 maakten hun leden actief campagne voor de afschaffing van slavernij waarbij zij flink gebruik maakten van sensibilisatiecampagnes. Hierbij werden ‘lectures, first hand testimonials, literature and displays of the material evidence of violence – slave ship models, manacles, whips and other items connected to slavery’ ingezet om de publieke opinie te doen kantelen (Kefalas, 2020, p. 25). Ook internationaal waren de Quakers actief. Een van hun leden, Robert Steward (1769-1822), kwam bijvoorbeeld ook op voor de afschaffing van slavernij, door hierop te sturen in verdragen met verschillende Europese landen, waaronder Nederland in 1817 (Kefalas, 2022).

6.3.4 Afschaffing van de slavernij?

Tegen het einde van de 18e eeuw groeit weerstand tegen slavenhandel in het ‘globale westen’, zoals Noord-Amerika, Schotland, Frankrijk (Gallagher, 2022) én Nederland (Oostindie, 2009). Christelijke overtuigingen maar ook idealen van de Franse en Amerikaanse revolutie, namelijk ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’, lijken haaks te staan op het tot slaaf maken van mensen (Oostindie, 2009). Wanneer Engeland in 1807 besluit de handel in tot slaafgemaakte mensen af te schaffen volgde al gauw Noord-Amerika in 1808 (Gallagher, 2022). Enkele decennia later besloot ook de Nederlandse overheid over te gaan tot de afschaffing, namelijk in 1818 (Emmer, 1972). Tegelijkertijd

liet de emancipatie van reeds gevangengenomen tot slaaf geraakten nog lang op zich wachten, wat maakte dat slavernij tot ver in de 19^e eeuw doorzette. In 1833 werd slavernij in de Britse koloniën afgeschaft, in 1863 in Nederland, in 1865 in Noord-Amerika en in 1880 in Cuba en Brazilië (Oostindie, 2009).

In 1863 is slavernij echter nog niet voorbij. Op de grondgebieden die Nederland bezette, moesten tot slaaf gemaakte mensen nog zo'n 10 jaar onbezoldigd doorwerken. Echt vrij van plantage-eigenaren, was men dan ook pas in 1873, maar vrijheid van plantage-eigenaren betekende niet direct gelijke rechten en gelijke toegang tot middelen en mogelijkheden. Voormalig tot slaaf gemaakte mensen waren vanaf dat moment 'vrij' maar ook op zichzelf aangewezen zonder gelijke rechten en zonder gelijke toegang tot middelen en diensten in de samenleving. In tegenstelling tot plantage-eigenaren, die een vergoeding voor verlies aan mankracht kregen, konden voormalig tot slaafgemaakte mensen bijvoorbeeld geen aanspraak maken op compensatieregelingen of opvang (Oostindie, 2009). Niet alleen werd jarenlange onbetaalde arbeid, uitbuiting en mishandeling niet vergoed, ook werd er dus niet direct werk gemaakt van een solide maatschappelijke startpositie vanwaar een leven in gelijkwaardigheid kon worden opgebouwd. Structurele achterstelling geldt overigens niet alleen voor voormalig tot slaaf gemaakte mensen. In Suriname werden na de tien jaren van dwangarbeid in 'vrijheid' al gauw 'contractarbeiders' uit India gehaald, die de plek van de voormalig tot slaaf gemaakte mensen dienden in te nemen. Ook zij kregen te maken met uitbuiting, lage verloning en mishandeling (Green, Kefalas, Slocombe, 2022).

6.3.5 Contractarbeid uit India

Niet enkel tot slaafgemaakte mensen waren in Suriname slachtoffer van uitbuiting en mishandeling. Na de tienjarige periode waarin de voormalig tot slaaf gemaakte mensen onbetaald door moesten werken, werden al gauw 'contractarbeiders' uit vooral India, maar ook China en Indonesië gehaald om in Suriname te komen werken (Hassankhan, 2014). De Britten waren de eersten die de arbeid van tot slaafgemaakte mensen vervingen met dergelijke arbeid. Zij haalden voornamelijk vanuit hun kolonie India, waar dan hevige armoede heerste, mensen op om op de Britse plantages te werken. Niet lang daarna volgde Nederland dit voorbeeld. Op 5 juni 1873 kwam het schip de Lalla Rookh, het eerste schip met contractarbeiders vanuit India, aan in Suriname (Hoefte, 1998). Het totale aantal contractarbeiders uit India ligt op zo'n 34 000 mensen. Zij kwamen onder voorwaarden van een vijfjarig contract te werken bij individuele plantagehouders. Er was geen toezicht vanuit de overheid. Nagenoeg geen arbeidsvoorwaarden en risico op lijfstraffen bij contractschending waren dan ook geen uitzondering. Daarnaast kregen ze veelal onderdak in de barakken waar tot slaafgemaakte mensen voorheen leefden en was het loon mager (Hoefte, 1998; Hassankhan, 2014). Deze groep mensen, die de plek van de voormalig tot slaaf gemaakte mensen dienden in te nemen., kregen, kortom ook te maken met veel leed, en waren slachtoffer van uitbuiting en mishandeling (Green, Kefalas, Slocombe, 2022).

6.3.6 Hedendaagse gevolgen van de slavernij

De trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakte mensen die plaatsvond vanaf de 15^e eeuw en duurde tot en met de 19^e eeuw, heeft geleid tot de grootste bevolkingsverschuiving in de geschiedenis van de mensheid (o.a. Fage, 1969). Het is dan ook niet gek dat wereldwijde

demografische en sociaal politieke veranderingen het gevolg waren van dit systeem (Eltis, 2005). Het gaat daarbij niet enkel om veranderingen als de ontbinding van families, gemeenschappen, ideologieën, religies, normen en overtuigingen (Oostindie, 2009), maar ook om de transformatie van autonome sociale, economische en politieke infrastructuren naar systemen die totaal afhankelijk zijn van de handel in tot slaaf gemaakte personen (Mulinge & Lesetedi, 1998; Njoku, 2005). Dergelijke fundamentele verandering in de sociale weefsels van samenlevingen toen, zijn wereldwijd ingesleten geraakt in samenlevingen nu. Niet alleen in gekoloniseerde landen (Oostindie, 2009), maar ook in de koloniserende landen (Bertocchi, 2016).

In de inrichting van gekoloniseerde landen is dit onder meer terug te zien in zowel een voortzetting van economische en politieke afhankelijkheid van 'voormalige' koloniale machthebbers (Fagen 1965; AlAtlas, 1997; AlAtlas, 1997; Njoku, 2005), als in culturele gebruiken en ideeën. Verhalen over normen, waarden, ideologieën en groepsrelaties die de koloniale machthebbers hebben gepropageerd, zijn verweven geraakt met culturele stelsels van voormalig koloniën (Abdullah, 2002). Denk hierbij aan de normalisatie van de toen ontstane grenzen en het concept van 'de natie staat' (Oostindie, 2009), maar ook aan hiërarchische en dualistische gender definities, een onderscheid tussen 'empire' en de 'oriënt' en daarmee van 'achterlopend' en 'modern' (Go, 2016). Ook de toenmalige verdeel en heerspolitiek- waarin groepen tegen elkaar werden uitgespeeld - is structureel geworden. Denk hierbij bijvoorbeeld de hedendaagse strijd tussen de Hutu's en de Tutsi's, twee groepen die in het leven zijn geroepen door de 17^e -eeuwse Belgische kolonisten (Nikuze, 2014). Ook hedendaags dictatorschap, revolutie en burgeroorlog zijn te herleiden naar de koloniale periode (Abdullah, 2001; Harrow, 2005; Muiu & Martin, 2009). Wanneer koloniale overheersers vertrekken, blijven veel voormalig overheerste landen achter in een situatie van desorganisatie, zonder stabiele sociale en economische infrastructuur en met politieke vacuüms. Deze 'sociale chaos' blijkt een uitstekende voedingsbodem voor politieke corruptie en strijd (Harrow, 2005; Muiu & Martin, 2009). Tegelijkertijd kenden de koloniserende landen een enorme sprong in koopkracht van de elite en technologische revoluties als gevolg van deze handel, die daarmee zelfs wel eens wordt voorgesteld als fundament voor de Europese Industriële revoluties (Hudson, 2004; Acemoglu en Robinson, 2017).

Daarnaast werkt de toen gecreëerde raciale ongelijkheid nog altijd door in hedendaagse samenlevingen. Zo heeft de Afrikaanse diaspora te kampen met intergenerationeel trauma (Chakrabarty, 2007) en kampen diverse samenlevingen met sociale ongelijkheid als gevolg van koloniale stereotypering, discriminatie en racisme (Smith, 2012). In Nederland toont deze ongelijkheid zich in de vorm van lagere advisering en meer uitval op scholen, uitsluiting en discriminatie in de sport arena, onevenredige vertegenwoordiging in gezondheidszorg in het algemeen, en in de medische professie in het bijzonder, onevenredige presentatie in de media en de culturele sector, en in het etnisch profileren van handhaving (Rijksoverheid, 2023a). Deze vormen van sociale ongelijkheid zijn weliswaar een direct gevolg van een geradicaliseerd systeem van slavernij (Fatah-Black, 2019), dat gebruik maakte van een denigrerende frames (Go, 2016; Kuipers, 2018) die langzaam maar zeker ingesleten zijn geraakt in ons collectieve geheugen (Gikandi, 2008; Go, 2016).

Tot slot moet genoemd worden dat slavernij, wereldwijd, nog altijd aanwezig is. Sociale desorganisatie en economische afhankelijkheid na kolonisatie maken dat 'het globale zuiden' een 'goede' plek blijkt te zijn om een systeem als slavernij voort te zetten, maar dan onder het mom van

‘de vrije markt’ (Atlas, 1997; Wallerstein, Muiu & Martin, 2009; Onuoha, 2014). De zo goedkoop mogelijke productie van goederen voor een groeiende wereldwijde midden- en hogere klassen zorgt nog altijd voor uitbuiting, onderdrukking en ontwrichting van sociale (en ecologische) systemen (Armélagos et al. 2004). Met andere woorden, de productie van goederen voor inwoners van rijke en stabiele landen gaat dus nog altijd gepaard met de uitbuiting van mensen. Denk aan onze telefoons, onze kleding en voedselproductie, of onze ‘Leisure’ industrie, zoals het WK voetbal in Qatar. Dat slavernij weg is, is dus een illusie. Zij heeft gewoon een (neo)liberaal ‘jasje’ gekregen.

6.4 Erfgoed, identiteit en herinneringen

Dit onderzoek gaat over erfgoedparticipatie, en kijkt specifiek naar koloniaal erfgoed in de publieke ruimte, waarbij buitenhuis Zypendaal in Arnhem centraal staat als casestudy. Belangrijke voorwaarden voor participatie onroerende erfgoederen zijn identificatie, betrokkenheid en zeggenschap (Manzo en Perkins, 2006). Het kan daarom nuttig zijn om iets dieper in te gaan op het effect dat de presentatie van erfgoed heeft voor de beleving van erfgoed enerzijds, en de manier waarop erfgoed doorwerkt in de samenleving, anderzijds. In het nu volgende hoofdstuk wordt daarom een poging gedaan iets meer grip te krijgen op de erfgoedliteratuur. Hierbij wordt gestart vanuit het idee dat erfgoed een proces van betekenisgeving is, dat wordt uitgevoerd door gemeenschappen en individuen, waarbij geschiedenissen worden geselecteerd en afgewezen (Smith, 2006; Burgers, Wagenaar en Rodenberg, 2023). Vervolgens wordt deze notie van erfgoed gekoppeld aan het concept van het symbolische landschap, zoals Ross (2012) dit ziet. Middels dit symbolische landschap wordt vervolgens geduid hoe erfgoed en haar betekenis onderdeel is van het geheugen van individuen, gemeenschappen en samenlevingen, en hoe dit geheugen ‘gefragmenteerd’ kan raken (Kuipers, 2019). Tot slot wordt aangehaald wat er op het spel staat met erfgoed en de presentatie ervan, namelijk zichtbaarheid en sociale en materiële gelijkwaardigheid.

6.4.1 Wat erfgoed doet

Zoals al aangehaald, zij zowel de definities van erfgoed als de verhalen die erfgoederen ons vertellen niet neutraal. Ze communiceren verhalen die de waarden en belangen vertegenwoordigen van net die groepen die in staat zijn te bepalen wat erfgoed is en wat het vertelt. Omdat erfgoederen ons iets vertellen over wie wij zijn, en hoe we ons tot elkaar verhouden, hebben deze verhalen politieke gevolgen (Smith, 2006).

In haar ‘Uses of Heritage’ uit 2006 toont Laura Jane Smith deze subjectieve aard van erfgoederen, hun presentatie en interpretatie. Zij toont hierbij dat erfgoederen weliswaar geen rationeel objectieve geschiedenis vertolken, maar dat zij wel deze schijn hebben. Het gevolg hiervan is dat hun verhalen vaak als ‘waar’ en ‘objectief’ worden gezien. Smith stelt verder dat in het gros van de gevestigde erfgoedwereld het de ‘erfgoedprofessional’ is die bepaald als erfgoed door mag gaan, wat dit erfgoed vertelt, en hoe dit erfgoed behouden moet blijven. De verhalen die erfgoederen ons vertellen zijn daarmee gevormd door de particuliere sociaaleconomische achtergrond, opleiding en de verschillende sociale sferen waarin de erfgoedexpert zich begeeft (Smith, 2006; Burger, Rodenberg & Wagenaar, 2023).

Aangezien veel van de dominante hedendaagse wetenschappelijke theorieën vanuit Europa zijn verspreid (Go, 2016) en kennisopbouw veelal cumulatief gebeurd (Roose en Meuleman, 2014) zijn de benadering van erfgoed en de verhalen rond erfgoederen in het westen vaak eurocentrisch van aard met vertonen zij koloniale trekken (Taiwo, 1993; Smith, 2006; Milne, 2011). Zo wordt er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'de Oriënt' en 'het westen', tussen 'de ander' en 'wij', waarbij de waarden, belangen en idealen van 'de westerse mens' niet alleen onderscheiden worden van die van 'de ander' (lees: primitievere volkeren ofwel de niet westerse mens). Ook worden zij als universeel uitgangspunt genomen, bij wijze van dé gouden standaard, voor ideeën over vooruitgang en 'moderniteit' (Smith, 2006; Milne, 2011; Go, 2016; Castro Torres en Alburez-Gutierrez, 2022). Deze 'dualistische' kijk tussen 'daar' versus 'hier', 'modern' versus 'achterlopend', 'primitief versus ontwikkeld' maar ook 'hoge cultuur' versus lage cultuur 'wordt inmiddels steeds meer genuanceerd (Smith, 2020) ook in Nederland zoals bijvoorbeeld via Faro (RCE, 2021). Desalniettemin worden veel van de zaken die wij zien als erfgoed, en daarmee ook de verhalen die zij communiceren, vaak nog beschouwd met en vanuit het perspectief van een Europese elite (Smith, 2006; Cain, 2016; Smith, 2020) waarbij vaak nog de grootsheid van de moderne natiestaat wordt geëerd (Burger, Rodenberg en Wagenaar, 2023).

De legitimiteit van deze kijkwijze wordt volgens Smith (2006) versterkt door, enerzijds, de wereldwijde alomtegenwoordigheid de 'Europese blik' in het erfgoedveld, maar ook de wetenschap en 'cultuur', en, anderzijds, door van het idee dat wetenschap 'rationeel' en 'objectief' is. Het idee dat Europese kennisproductie objectieve waarheden produceert, bij wijze van totaal positivistisch kennisproject, heeft lange tijd deze subjectieve inslag van wetenschap, en daarmee ook het erfgoedveld, verhuld, aldus Smith (2006). De multifocaliteit van de samenleving en daarmee ook het erfgoedveld wordt, met andere woorden, 'overschaduwd' door het perspectief van de (erfgoed)expert (Smith, 2006; 2020).

Een mooi voorbeeld om de subjectiviteit van kennisproductie en ideeën over waar en normaal aan te tonen, is aan de hand van normen 'revoluties' (Burger, Wagenaar en Rodenberg, 2023). Zo heeft het christelijk koloniale project bijvoorbeeld genderdiversiteit getransformeerd naar een dualistisch systeem. Dit betekende onder meer dat de meervoudige-genderdefinities die in diverse 'inheemse' samenlevingen normaal waren (denk aan man vrouw, x maar ook verder), teniet werden gedaan en werden ingepast in een binair stelsel van man en vrouw die beiden volgens een strikte hiërarchie onderscheiden waren (Whyte, Talley en Gibson, 2019; O' Sullivan, 2021). Inmiddels weten 'we' wel beter, en komt er langzaam aan ruimte voor de bestaande genderdiversiteit. Nog een ander voorbeeld is het idee van minderwaardigheid gebaseerd op huidskleur. Nu weten we dat dit onzin is, maar nog niet zo heel lang geleden was dit verschil zelfs onderdeel van de wet (denk bijvoorbeeld aan apartheid). Wat voor 'normaal' maar ook 'objectief' en 'rationeel' wordt aangenomen, hoeft dus lang niet altijd 'de waarheid' te zijn.

Om de politieke impact van erfgoed te duiden, kan het nuttig zijn om dit te illustreren aan de hand van het concept van het 'symbolische landschap' zoals Ross (2012) dit behandelt. Ross (2012) stelt dat erfgoed, samen met alle andere beelden en verhalen in de publieke ruimte, onderdeel is van het symbolische landschap van een samenleving. Dit symbolische landschap reflecteert én beïnvloedt hoe mensen hun wereld zien (Ross, 2012). Het legitimeert waarden en ideeën over onszelf en anderen door ze als vanzelfsprekend voor te stellen, en werkt daarmee 'normerend'. Mythes over normale hiërarchieën en omgangsvormen kunnen er worden gemaakt, verstrekt en

bewerkt (Barthes, 1957). Voorbeelden zijn de manier waarop reclames lange tijd vooral witte mensen in statusposities toonden, en de wijze waarop vrouwen lange tijd veelal in een ondergeschikte en afhankelijke rol werden geplaatst in verhalen en vertellingen (o.a. Barthes, 1957). Het gevaar van de normerende werking van dit symbolische landschap, is dat als iets 'normaal' lijkt, het al snel als 'natuurlijk' wordt aangezien (Barthes, 1957; Smith, 2006; Burger, Rodenberg & Wagenaar, 2023). Een onzichtbare of ondergeschikte rol in historische verhalen kan, met andere woorden, al gauw beschouwd worden als de normale en natuurlijke gang van zaken, waarbij persoonlijke eigenschappen en kenmerken worden geframed als de oorzaak van deze hiërarchische verschillen (Bourdieu, 1990; Smith, 2006).

Dat incomplete verhaling leidt tot een normering van één bepaalde kijk op de geschiedenis geldt ook voor het koloniaal verhaal. De portrettering van deze zogenaamde 'Gouden' eeuw, met de structurele nadruk op 'welvaart en groei' door diegenen die dit verhaal konden 'verankeren' in de samenleving, heeft als gevolg gehad dat we het koloniale verleden vooral associeerden met ontwikkeling en vooruitgang (Go, 2016; Van Bijl, 2012). Van Bijl (2012) beschrijft dat het verhaal van slavernij, dat een centrale rol speelde bij het vergaren van deze welvaart, gemarginaliseerd en min of meer genegeerd wordt wanneer deze periode ter sprake komt (Bijl, 2012). Hierbij heeft Van Bijl het vooral over de Indische koloniën maar dit geldt ook voor de trans-Atlantische handel (Cain, 2016). Deze structurele onderrepresentatie van dwangarbeid, leed en trauma in het verhaal van de 'gouden' eeuw, naturaliseerde het slavernijverleden als 'bijzaak' in het nationale collectieve geheugen (Ross, 2012; Tinsley, 2021), zo ook in Nederland (Fatah-Black, 2021). Dit verschil in presentatie vind ook plaats in de materiële erfgoedwereld (The Trust, 2020; Smith, 2020; Kefalas, 2023), waar bijvoorbeeld onroerend koloniaal materieelerfgoed veelal wordt getoond als 'status' object en waar vaak nog altijd schoonheid en de positie en het leven van de vorige eigenaren centraal staan. Tegelijkertijd kan het zo zijn dat niet iedereen kolonialiteit hoofdzakelijk associeert met welvaart en groei. Niet voor iedereen zijn de verhalen die het erfgoedlandschap kenmerken dan ook 'logisch'. Zo is het goed mogelijk dat het verhaal van trauma en achterstelling wel degelijk wordt gezien als centraal onderdeel van kolonialiteit, bijvoorbeeld bij mensen wiens voorouders deze geschiedenis 'leefden', en wiens persoonlijke verleden en heden direct gelinkt is aan deze periode (Shively, 1992; Smith, 2020).

De dominantie van één perspectief is niet onschuldig. Vanuit dit perspectief zijn keuzes gemaakt voor een vertelling over wie wij zijn, waar we voor staan, en daarmee ook wat 'normale' sociale relaties zijn (Smith, 2006). Deze keuzes zijn dan ook, al dan niet bewust, politiek. Ze bestendigen of ontkrachten de verhalen die bepaalde groepen en individuen meer of minder zeggingskracht geven. Denk bijvoorbeeld aan verhalen rond erfgoed die een bestendiging zijn van een bepaalde politieke ideologie. In uiterste gevallen hebben rechtsextremisten, bijvoorbeeld, een ander idee over 'de Nederlandse cultuur' dan de linkse tegenbeweging. Denk bijvoorbeeld aan de discussie rond de black face figuur zwarte piet of de erfenis van JP Coen, waarbij de verschuiving in waarden rondom deze 'erfgoederen' overigens ook meteen de flexibele aard van 'normen' en 'extreemrechts' en 'extreem-links' toont.

Het weglaten van een verhaal in erfgoedpresentatie heeft dus consequenties die verder reiken dan die specifieke plek. Omdat de verhalen die gecommuniceerd worden met erfgoed niet neutraal zijn, kan erfgoed worden ingezet als machtsmiddel. Erfgoed fungeert dan als mediator, waarbij bepaalde onderdelen van het verleden worden ingezet om claims in het heden te

ondersteunen. Erfgoed bestendigd of ontkracht verhalen en claims over historische en hedendaagse verhoudingen, en daarmee claims over identiteit en sociale positie. Het bestendigd of ontkracht, met andere woorden, claims voor erkenning. Deze constante onderhandeling over de status quo, wordt beïnvloed door erfgoedpresentatie. Erfgoed en de presentatie ervan 'herinnert' ons, samenvattend, doorlopend aan onze sociale en politieke identiteit. Het vertelt ons wie wij waren, wie wij zijn, beïnvloed wie we niet zien en wie wel en in welke rol en heeft zo impact op sociale verhoudingen in de hedendaagse samenleving (Graham & Howard, 2008; Ross, 2012; Smith, 2020).

6.4.2 Collectief geheugen, nationaal geheugen, cultureel geheugen

De verhalen die in een samenleving leven - oftewel het symbolische landschap van een samenleving - hebben invloed op- en worden beïnvloed door de wijze waarop we deze verhalen en ons verleden zien en onthouden. Deze verzameling van gedeelde herinneringen die binnen specifieke sociale kaders ontstaan, worden ook wel 'collectief geheugen' genoemd (Halbwach, (1925)1991). Het gaat daarmee om een verzameling van gebeurtenissen die door groepen mensen herinnerd worden door deze herinnering vorm krijgen in het collectieve geheugen (Hirst en Coman 2018). Het collectief geheugen wordt, enerzijds, gevormd naar herinneringen van gebeurtenissen die van alle afzonderlijke individuen van een 'herinneringsgemeenschap' meemaakten. Anderzijds wordt het gestructureerd door 'gecommuniceerde' herinneringen, zoals die via de media, bij herdenkplaatsen of vormen van erfgoed (Assmann en Czaplicka, 1995). Een belangrijke nuance en zij-noot is dat collectief geheugen kan worden onderscheiden van nationaal geheugen. Nationaal geheugen ontstaat wanneer de staat een actieve rol speelt in het selecteren van geschiedenissen en het negeren en 'ondersneeuwen' van anderen (Tinsley, 2021). Dit nationale geheugen is een proces waarbij mensen met elkaar verbonden raken rondom een bepaalde geschiedenis die specifieke sociale hiërarchieën legitimeert als 'natuurlijk'.

Niet alle gemeenschappen en samenlevingen delen dezelfde herinneringen over eenzelfde geschiedenis. De wijze waarop de herinneringen van een gemeenschap samenhangen met de cultuur van een gemeenschap, wordt 'cultureel geheugen' genoemd. Assman (2011) omschrijft cultureel geheugen als "a system of values, artifacts, institutions, and practices that retain the past for the present and the future. It transfers knowledge and supports the emergence and elaboration of distinct identities, because humans define themselves and are defined by their affiliation to one or various cultural groups and traditions" (Assman, 2021, p. 26). Culturele herinneringen zijn dus, net als verhalen, selectief. Assman (2021) stelt dat, enkel wanneer historische feiten voor een specifieke groep van waarde zijn, ze als relevant worden meegenomen in het verhaal. Deze (selectieve) herinnering wordt vervolgens omgevormd tot een verhaal, dat door constante herhaling in bijvoorbeeld de media of via (geïnstitutionaliseerd) erfgoed een element wordt waar groepen hun identiteit aan kunnen ontleen (Assman en Czaplicka, 1995).

6.4.2.1 Fragmentatie

Bijl (2012) werkt met het concept van cultureel geheugen en omschrijft de wijze waarop deze selectiviteit emotioneel is. Hierbij stelt hij dat het nu net deze emotie en beschikbare mentale kaders

zijn die een invloed hebben op de manier waarop samenlevingen het verleden herinneren. Wanneer een samenleving of gemeenschap zichzelf beschouwt als vooruitstrevend, verlicht en modern, dan worden aspecten van die samenleving die niet stroken met dit beeld bewust én onbewust op afstand gehouden. Bijl refereert hiernaar met het concept 'memorability', wat zoveel wil zeggen als 'the degree to which a past is memorable, easy to remember within certain frames of remembrance.' (Bijl, 2012, p. 441). Denk bijvoorbeeld aan de invloed van het frame 'Nederland als slachtoffer van de Tweede Wereldoorlog', of 'Nederland als tolerant land' of 'Nederland als voorvechter van gelijke rechten'. Deze associaties stroken wellicht moeilijk met Nederland als schender van mensenrechten. Pogingen om leed en trauma van slavernij en kolonialiteit onder de aandacht te brengen beklijven hierdoor bijvoorbeeld maar moeilijk omdat ze niet passen bij ons zelf- en wereldbeeld (Bijl, 2012).

Bijl schaaft dit 'vergeten' van koloniaal trauma en schaamte onder 'colonial aphasia', een term van Ann Laura Stolars (2011, in Bijl, 2012). Colonial aphasia is het gevolg van een situatie waarin we simpelweg nog niet de woorden en mentale en emotionele denkkaders hebben om over slavernij, het koloniale verleden, en de ongemakken die daarbij horen, te praten en ze te integreren in ons collectief cultureel geheugen. Denk ook weer aan de quote van Balkenende uit de inleiding. Het niet vertellen van het verhaal van kolonialiteit is dus niet zozeer een bewuste daad van 'vergeten' maar eerder een onvermogen om erover te praten, aldus Bijl. Bij het ontbreken van een mentale 'infrastructuur' waar nieuwe kennis aan gekoppeld kan worden, blijft nieuwe kennis niet goed 'hangen' (Bijl, 2012; Kuiper, 2019). De letterlijke én figuurlijke afstand maakt dan ook dat het slavernijverleden vooral leeft in gemeenschappen waarvoor de negatieve aspecten de groepsidentiteit niet bedreigen of waarbij deze gebeurtenissen centraal staan in de beleving van het heden (Bijl, 2012).

Daarnaast dragen bestaande duale frames bij aan 'colonial aphasia' (Bijl, 2012). Een hoofdzakelijke positieve associatie bij kolonialiteit, bijvoorbeeld in de vorm van nostalgische gevoelens (Smith, 2020, Tajzen, 2021) versus een bijrol voor slavernij en leed maakt het moeilijk om beide, mentaal, met elkaar te verbinden. Een bepaald idee van een bepaalde periode laat zich dus niet zomaar verplaatsen door een ander, wellicht meer genuanceerd idee, ook al zijn de feiten die deze nuance ondersteunen rationeel wel gekend. Alleen kennis en feiten is dus niet genoeg, maar in plaats daarvan moet er een doorlopende informatiestroom zijn die slavernij en kolonialiteit aankaart, belicht en met elkaar verbind, ook emotioneel, zodat het, uiteindelijk, geïntegreerd kan worden in ons collectief cultureel geheugen.

Er kan, kortom, een scherp verschil zijn tussen 'collectief koloniaal geheugen' en historische koloniale kennis. Gebeurtenissen die zich in de hoofden van veel Nederlanders bevinden en het morele oordeel over deze gebeurtenissen kunnen dus variëren tussen verschillende groepen in de samenleving. Martijn Kuipers (2019), die onderzoek deed naar de herinneringen van Nederlandse kolonisatie in Azië, spreekt hierbij ook wel van een 'gefragmenteerd geheugen'. Twee situaties die met elkaar verbonden zijn worden hierbij 'mentaal' van elkaar gescheiden. Een fysieke afstand, maar ook een temporele en/of symbolische afstand mondt dan uit in een mentale afstand. Het, al dan niet bewust, framen van de twee gebeurtenissen als afzonderlijke van elkaar, zoals de baten en het trauma van kolonialiteit, draagt bij aan deze fragmentatie (Kuipers, 2019).

6.4.4.3 Erkenning (Recognition)

Ook Fatah-Black (2021) omschrijft de paradox van het beeld van Nederland als 'voorvechter van vrijheid' en Nederland als land met een slavernijverleden die de koloniale verhoudingen in stand houdt, en daarnaast ook de hedendaagse doorwerking van slavernij verhult (Fatah-Black, 2021). Want de erkenning van leed van slavernij kan niet anders dan gepaard gaan met de erkenning van de hedendaagse doorwerking ervan. Erfgoed en erfgoedpresentatie kunnen hierbij worden ingezet als middel om historisch onrecht een inherent onderdeel te maken van ons cultureel geheugen. Wat op het spel staat is het recht om mee te bepalen wat het dominante verhaal van Nederland is, oftewel, het recht om mee te bepalen waar Nederland voor staat en waar we naartoe gaan.

Het recht om het dominante verhaal te bepalen, kenmerkt Nancy Fraser (2004) ook wel als 'politics of recognition'. Kortweg komt deze politiek van erkenning neer op een constante onderhandeling over de status quo waarbij groepen in de samenleving ijveren voor erkenning en herkenning van hun identiteit, en, in het verlengde daarvan, hun specifieke historische verhaal en de uitwerking daarvan in de hedendaagse samenleving (Smith, 2020). Erkenning heeft volgens Fraser (2004) dan ook altijd een materiële uitwerking, namelijk gelijkheid in (politieke) participatie, gelijke sociale participatie en gelijke distributie van middelen en rechten en legitimiteit van identiteit. Cruciaal hierbij is dat deze symbolische gelijkheid tot materiële gelijkheid leidt. Zonder deze materiële gelijkheid, stelt Fraser, is er ook geen sprake van ware erkenning (Fraser, 2004).

Erkenning, oftewel 'recognition' is niet vanzelfsprekend. Niet alleen is 'scheefgroei' in geschiedvertelling lang niet altijd zichtbaar, maar ook kan een vraag om materiële gelijkheid de indruk wekken dat diegenen die dominant zijn, hun welvaart moeten delen (Fraser, 2004). Smith stelt dan ook dat emotie en empathie centraal moeten staan in de wijze waarop men omgaat met deze 'politics of recognition'.

Erfgoedinterpretatie heeft dus invloed op gevoelens van verbondenheid met mensen (Smith, 2006) én met plekken (Dameria, Akbar, Indradjati, & Tjokropandojo, 2020). Identificatie en binding met erfgoed, kunnen vervolgens aanleiding zijn tot actieve participatie, bijvoorbeeld in gemeenschappen (Manzo & Perkins, 2006), op plekken (May, 2020), in activiteiten (McCarthy & Jinneth, 2001), en bij erfgoederen (RCE, 2021).

Kort gesteld, kan erfgoedpresentatie een belangrijke rol spelen in het faciliteren van een gezamenlijke, nationale geschiedenis en gezamenlijke Nederlandse identiteit. Het kan een invloed hebben op de versterking of neutralisatie van ongelijke machtsverhoudingen. Het kan bijdragen aan de verbinding van verschillende groepen in de samenleving binden, maar kan ze ook uit elkaar spelen. Erfgoedpresentatie kan verder leiden tot identificatie en zo participatie faciliteren, maar kan hier ook een verhinderende rol in spelen. Al met al, reikt erfgoedpresentatie verder dan een lokaal object of een lokale handeling, maar werkt door op de sociale cohesie in de samenleving.

6.5 Buitenhuis Zypendaal

6.5.1 Regenten, status en distinctiedrift

De trans-Atlantische en Oost-Indische handel in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw zorgde voor een enorme sprong in koopkracht voor de Europese koloniale elite (Oostindie, 2009). De dan opkomende regentenklasse, die onder meer bestond uit handelaars en ‘beneficiaries’, kreeg te maken met een sterke stijging van hun sociale positie (Gikandi, 2011). Deze klasse probeerden zich, als ‘nieuwe rijken’, een eigen identiteit aan te meten en hun sociaal- economische en politieke status te verstevigen (Gikandi, 2011; Gallagher, 2020). Zo liet ze niet alleen haar kinderen trouwen met leden van de reeds gevestigde klassen (Gallagher, 2020), maar was zij ook actief in het najagen van een zekere distinctieve leefstijl waarbij culturele consumptie en productie werd ingezet om zich te positioneren (Gikandi, 2011; Storms-Smeets, 2016).

De smaak en status drift van de achttiende- en negentiende-eeuwse regenten en andere elite is nog altijd terug te zien in de publieke ruimte. Het gaat bijvoorbeeld om zaken als straatnamen, de namen van gebouwen en om het bestaan van monumenten, maar ook in landschappelijke elementen. Denk bijvoorbeeld aan de vormgeving van diverse handelsstad centra, zoals de Amsterdamse grachtengordel, of aan het bestaan van diverse buitenhuizen en landgoederen. Ook de buitenhuizen en hun omliggende landgoederen werden gebouwd als status project, waarmee aanzien en sociale positie kon worden versterkt en verbeterd, en zij waren dus niet puur voor recreatieve doeleinden (Storms-Smeets, 2016; Kefalas, 2023). Los van de stijlverschillen tussen de classicistische en barokke tuinen in de zeventiende en achttiende eeuw, en de parken in de romantische Engelse landschapsstijl in de 19e eeuw, (Storms-Smeets, 2016) zijn invloeden van de trans-Atlantische handel en oriëntalisme duidelijk aanwezig in diverse esthetische elementen van de landgoederen (Storms-Smeets 2023). Hierbij kan gedacht worden aan de beplanting van exoten zoals de rododendron of de sequoia, maar ook aan oriëntalistische ornamenten (Gikandi, 2011; Storms-Smeets, 2016).

Het cultiveren van een bepaalde smaak en distinctieve leefstijl werd in veel gevallen mogelijk gemaakt door geld dat deels afkomstig was van de handel in tot slaafgemaakte mensen en van de inkomsten uit de arbeid van tot slaafgemaakte mensen (Gikandi, 2011; National Trust, 2020). Het kon dan gaan om inkomsten via indirecte betrokkenheid, in de vorm van aandelen maar ook om inkomsten uit handel en eigenaarschap (Gikandi, 2011). Koloniale ‘cues’ zijn dus overal om ons heen.

6.5.2 De Brantsens

Een voorbeeld van een regentenfamilie die diverse buitenverblijven creëerde was de familie Brantsen uit Arnhem. Afkomstig van het Veluwe platteland, vestigde deze familie zich in 1574 in Arnhem, waar ze onderdeel werd van het ambtelijk apparaat (Storms-Smeets, 2016). Tussen 1700 en 1800 werden de Brantsen een middelpunt in ‘de groep van Arnhemse regenten’ (Storms-Smeets, 2016, p. 121) en zijn veel familieleden te vinden in bestuurlijke functies. De elite van Arnhem kan dan ook worden omschreven als ‘een gesloten kliek’ die de macht ‘binnenshuis’ probeerde te houden (mijngelderland.nl, n.d.). Net als veel andere leden van de elite bekommerden bijvoorbeeld ook de Brantsens zich om het behouden en versterken van hun sociaaleconomische en politieke positie, en zij deden dit onder meer door middel van huwelijken. Zo trouwt Johan Brantsen (1699-1774) in 1729

met Henriette de Vree (1712-1742) en, in 1734 trouwt de broer van Johan, Hendrik Willem Brantsen (1704-1786) met Elizabeth De Vree (1713-1769). De de Vree zussen zijn op dat moment de enige erfgenamen van drie Surinaamse plantages, namelijk Vossenburg, Wajampibo en Onverwagt, die door de huwelijks overdracht eigendom worden van de Brantsens (Storms-Smeets, 2016).

6.5.2.1 Het buitenhuis

Ondermeer door eigenaarschap van Surinaamse plantages is het vermogen van de Brantsens begin achttiende eeuw groot (Koene, 2019). In 1743 schaft Hendrik Willem Brantsen het buitenverblijf Zypendaal aan voor 'een som van f 21.000, -' (Storms-Smeets, 2016, p. 127). Het land waarop dit buitenhuis staat, beslaat zo'n 65 hectare, en bevat onder meer een barokke tuin, bos, akkergrond, boomgaarden, plantages, een bron en diverse beken (Storms-Smeets, 2016). Het landschap rond het buitenverblijf was dus niet enkel esthetisch, maar kon de familie ook voorzien in diverse levensbehoeften (Storms-Smeets, 2023). Het oorspronkelijke Huis Zypendaal dat door de vorige eigenaren was gebouwd, werd in opdracht van Hendrik Willem gesloopt, waarna hij er tussen 1760-1764 een nieuw landhuis voor in de plaats liet bouwen (Storms-Smeets, 2016). Dit is het Huis Zypendaal zoals we dat vandaag de dag kennen. In totaal hebben vijf generaties Brantsens op Zypendaal gewoond, tot het in 1926 wordt aangekocht door 'industriële Hartogs', waarna de gemeente Arnhem het huis en omliggende park in 1930 overkoopt. 'Achtereenvolgens waren pension gasten, Duitse kleuterleidsters, evacués en het Ministerie van Oorlog de gebruikers', en inmiddels heeft Gelders Landschap en Kastelen het pand sinds 1975 in erfpacht als kantoor (GLK, 2023). De bovenverdieping van het huis waarvan het interieur van de Brantsens behouden is, wordt nu en dan opengesteld voor publiek (GLK, 2023).

6.5.3 Anna en plantage Vossenburg

Plantage Vossenburg, ook wel 'Tongo Di Mosaka Di Vroe' genoemd is een suikerplantage, waar vanaf 1723 ook koffie wordt verbouwd (Koene, 2019). De plantage ligt in de buurt van de noordelijke kust van Suriname. Di Vroe staat voor 'De Vree' en refereert aan eigenaar Gerard de Vree, die de plantage via een huwelijk met Abigail van Sandick (1682-1714) in zijn bezit heeft gekregen. Gerard en Abigail wonen in Suriname en krijgen vier kinderen. Twee van de vier kinderen overlijden vroegtijdig, waardoor de zusjes Henriette en Johanna als enige erfgenaam overblijven.

Wanneer Gerard en Abigail sterven, worden Hester Henriette en Johanna Elisabeth, dan 13 en 15 jaar oud, in 1727 naar Arnhem gestuurd om bij hun oom te wonen. Zij gaan niet alleen. De tot slaaf gemaakte jonge vrouw Anna (1711-1780), dan 16 jaar oud, reist met de De Vree zusters mee. Anna is geboren op Vossenburg en wordt daarom voluit Anna Van Vossenburg genoemd. Het is goed mogelijk dat Anna al in Paramaribo bij de zusjes inwoont, en dat zij elkaar voor hun vertrek al kenden. Omdat er weinig werd geschreven over de levens van tot slaaf gemaakte mensen, zij werden immers als 'product' gezien, is ook van Anna verder weinig bekend. Het zou kunnen dat zij ook op de plantage heeft gewerkt, maar dit staat nergens opgeschreven.

In de zomer van 1727 vertrekt Anna van Suriname naar Arnhem, waar zij bij aankomst intrekt bij de broer van Gerard de Vree, namelijk Derk De Vree. Officieel is Anna een vrije vrouw in de Republiek, maar de vraag is natuurlijk hoe vrij je bent als je in een vreemd land bent waar je maar

enkele mensen kent en waar je vanwege je huidskleur niet gelijk behandeld wordt. Bekend is dat Anna wel wat geld verdient met naaiwerk. Johanna en Hester trouwen met de Brantsen zoons Hendrik Willem, (die Zypendaal zal kopen), en Johan Brantsen. Hierdoor worden, zoals reeds aangehaald, de plantages in Suriname bezit van de Brantsen familie, en Hendrik Willem zal ze uiteindelijk vanuit Zypendaal gaan besturen. Anna blijft haar hele leven verbonden met de 'Brantsens' en de de Vree's. Anna komt te wonen in het centrum van Arnhem, in de Olde Munte, maar het is goed mogelijk dat ze ook op Zypendaal is geweest. Helaas is hierover weinig bekend. Wel is bekend dat zij wel degelijk bezittingen had, omdat ze, wanneer ze sterft, op 22 december 1780, Anna een zilveren kurkentrekker nalaat aan Johan Brantsen Junior, de kleinzoon van Hendrik Willem (Stam, Mok en Gootjes, 2023).

Het verhaal van Zypendaal is dus verbonden met het verhaal van slavernij. Niet alleen omdat de eigenaren het landgoed en buitenshuis konden kopen en opknappen met inkomsten die voor een groot deel kwamen van plantages, maar ook omdat het verhaal van Anna verweven is met het verhaal van deze families. Desondanks lijkt tijdens het schrijven van dit rapport het slavernijverleden weinig ruimte te krijgen in het verhaal van Zypendaal. Buiten, rond het huis, konden wij niets over dit deel van het verleden vinden. Op de website van Gelders Landschap en Kastelen wordt het slavernijverleden wel genoemd, maar slechts in enkele zinnen genoemd. Hierbij is tevens een link te vinden naar 'sporen van het slavernijverleden Gelderland, de website waar het verhaal van Anna is opgetekend. Ook in Zypendaal zelf is er tijdens de stage periode weinig te zien dat terug refereert naar slavernij en plantages. Beneden in de kelder zagen wij een foto van een zilveren kurkentrekker waarbij in een drietal zinnen het verhaal van Anna en de plantages wordt genoemd, maar de indruk van de auteur is dat dit niet meer aandacht dan een voetnoot krijgt. Boven in Zypendaal hangt verder een reproductie van het werk 'Fruits of Early Industry and Economy', dat de Engelsman George Morland (1763-1804) schilderde in 1798 als protest tegen de slavernij. Het werk, waarop een zwarte man als bediende, enkele witte mannen als zakenman en een vrouw en enkel kinderen zijn afgebeeld, moet tonen dat de Britse welvaart sterk afhankelijk is van de arbeid van tot slaafgemaakte mensen en de handel in tot slaafgemaakte mensen. Het is een van de eerste werken waarvan bekend is dat ze een abolitionistisch thema hadden (Honour and Fleming, 2007). Niets ten nadele van de gidsen, maar tijdens twee verschillende rondleidingen die de schrijver van dit artikel kreeg werden het slavernijverleden, Anna van Vossenburch en ook dit werk niet expliciet genoemd. Bij navraag werd er enkel naar het schilderij verwezen, zonder dat de bedoeling van het werk werd genoemd.

Zoals al eerder genoemd, het niet noemen van een link met slavernij bij monumentale panden is niet bijzonder. Zypendaal is dan ook geen uitzondering. Ook is het niet noemen, geen teken van kwade wil. Na een interview met het teamleider museum en presentatie bleek dan ook dat GLK op dit moment bezig is met de integratie van het slavernijverleden in de presentatie van het erfgoed in haar bezit, en dus niet enkel bij Zypendaal. Dit proces staat echter nog in de kinderschoenen en de afloop ervan is op het moment van schrijven nog onbekend. Wel is er goede wil en openheid, en er worden dus wel degelijk stappen genomen om ook deze kant van het verleden te belichten. De vraag is natuurlijk hoe, waar en wanneer dit proces concreet wordt, maar dit zal ongetwijfeld snel duidelijk worden. Wie weet kan dit rapport een kleine bijdrage leveren door de verschillende belangen van verandering te tonen. Zoals Christo Kefalas, hoofd inclusive histories and world cultures van The National Trust uit de UK in een interview al stelde, niet alleen de

relevantie van de organisatie en het publieks- en subsidiebehoud staan op het spel. Ook sociaal-maatschappelijke verbinding is ermee gemoeid (Kefalas, 2023).

6.6 Methodologie

In de volgende paragrafen zal de theorie worden aangevuld met praktijkonderzoek. Eerst zal het onderzoeksdesign worden toegelicht. Zo wordt er uitgelegd hoe is omgegaan met de respondenten, de interview setting en de vragenlijst, waarna de analysemethode zal worden toegelicht.

Via twee gatekeepers zijn in totaal elf respondenten uit de Nederlands-Caribische gemeenschap geïnterviewd. Het gaat dan om Nederlanders waarvan minimaal een van de ouders in Suriname of de Antillen is geboren (I&O, 2021). Zij zijn benaderd via de mail en whatsapp. Daarnaast zijn twee Vrienden Van Sonsbeek geïnterviewd, die nauw betrokken zijn bij de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. Het gaat hierbij om twee ‘autochtone’ Nederlanders, oftewel mensen waarvan beide ouders en grootouders in Nederland zijn geboren. Zij reageerden op een mail, die uitgezet was via de Vrienden Van Sonsbeek. Vooraf aan deze mail-uitnodiging en nadat deze was verstuurd, was reeds via een bijeenkomst met enkele ‘Vrienden Van Sonsbeek’ en ‘in de wandelgangen’ door diverse mensen een lijntje uitgezet met de vraag om respondenten. Omdat als casestudy een centraal gebouw in deze parken wordt gehanteerd, is ervoor gekozen om ook de kijkwijze van reeds betrokken stakeholders te horen, en hun visie mee te nemen in de analyse. Om deze reden is er ook een interview afgenomen met een respondent die aan de parken woont, maar aangezien dit een persoonlijke bekende van de onderzoeker betreft, is besloten dit interview uit de analyse te laten.

Met de respondenten uit beide groepen zijn dezelfde semigestructureerde interviews afgenomen. De Caribisch-Nederlandse respondenten is vooraf niet verteld dat het interview specifiek over koloniaal erfgoed ging en dat Huis Zypendaal als casestudy diende. Zij reageerden op een uitnodiging voor een onderzoek naar erfgoedpresentatie en participatie. Omdat beide gatekeepers zich op professioneel niveau bezighouden met het slavernijverleden, is het goed mogelijk dat deze link vooraf al wel gelegd is. Omdat er op de eerste drie mail-uitnodigingen naar De Vrienden Van Sonsbeek geen reactie kwam, en er ook geen animo leek te zijn na een ‘live-oproep’, is besloten om een meer uitgebreide uitnodiging te sturen via de mail, waarbij de secretaris van de vrienden van de oproep ook nog eens extra heeft uitgezet bij alle bestuursleden. Hierop hebben vervolgens twee respondenten gereageerd. Bij de start van de interviews hadden de vrienden van Sonsbeek dan ook meer voorkennis dan de andere groep respondenten. Zo wist men reeds dat het onderzoek over Zypendaal en erfgoedpresentatie ging.

6.6.1 Analysemethode

Interviews duurden gemiddeld een uur, zijn getranscribeerd met Trint, en gecodeerd met Nvivo. Omdat de voorkennis van de respondenten niet gelijk was, de sample sterk gestuurd was via de gatekeepers, en omdat er sterke variatie is in termen van leeftijd en geslacht, is gekozen om als analysemethode thematische analyse toe te passen die varieert per groep. Thematische analyse is een goede manier om overeenkomstige patronen te vinden in attitudes, ervaringen, kennis en waarden (Mortelmans, 2018). Hierbij is gekozen voor een deductieve aanpak, waarbij een semi-gesloten codering van de data is toegepast, die sterk gestuurd is door het theoretische kader en de

onderzoeksvragen. De gevonden codes zijn vervolgens gegroepeerd in thema's, die de basis vormen van de onderstaande analyse.

Vanwege het grote verschil tussen de groepen in termen van voorkennis, is ervoor gekozen om de analyse op te delen in twee delen. Een eerste deel gaat over de ervaringen van Caribische Nederlanders, waarna de ervaringen aan bod komen van de respondenten die zich expliciet betrokken voelen bij de parken. Omdat het hoofdonderwerp van het onderzoek ligt op de ervaringen van Caribische Nederlanders, is er voor hun kijk en ervaring de meeste ruimte gereserveerd.

6.6.2 Geldigheid

Kwalitatief onderzoek is lang niet altijd te veralgemenen (Mortelmans, 2018). Toch stellen enkele auteurs dat theoretische saturatie bereikt zo kunnen worden na zo'n 12 interviews (o.a. Ando, Cousins & Young, 2014). Vanwege de selectieve steekproeftrekking -namelijk via twee gatekeepers- de variatie in gender en de variatie in bewuste erfgoedbezigheden, is de bekomen steekproef echter niet representatief voor alle Caribische Nederlanders te noemen. Desalniettemin toont de mate waarin de resultaten overeenkomen, ondanks bovengenoemde variatie, dat de onderwerpen leven, en de wijze waarop er naar erfgoed en erfgoedpresentatie wordt gekeken, wel eens breed gedeeld kan worden (Mortelmans, 2018).

6.6.3 Vragenlijst

Er zijn drie versies van de vragenlijst geweest alvorens de finale versie voor het gros van de interviews klaar was. Een eerste versie die door de stagebegeleidsters en mede stagiair Loes Verhoeven is bijgeschaafd, een tweede versie die tijdens een proefinterview is veranderd, en een derde versie die na het eerste interview is aangepast. De grootste veranderingen waren het inkorten en toespitst stellen van de vragen.

Bij het opstellen van de vragenlijst is de definitie van erfgoed zoals Smith (2006; 2020) dit ziet, leidend geweest. Ook is literatuur rondom identiteitstheorie toegepast, waarbij symbolisch interactionisme als uitgangspunt is genomen. Het symbolisch interactionisme stelt grofweg, dat de wijze waarop anderen op ons reageren en hoe we onszelf terugzien in de samenleving, vormend is voor onze identiteit. We waarderen onszelf dus met de ogen van anderen (Stets en Serpe, 2013). Tot slot is er literatuur gebruikt uit de ruimtelijke ordening, namelijk theorieën over sense of place, waaronder place attachment en place identity. Deze theorieën stellen, kort door de bocht, dat identificatie en een gevoel van eigenaarschap, een belangrijke voorwaarde is voor participatie (Proshansky et al., 1983; Altman en Low, 1992).

De inleidende vraag peilde naar associaties bij erfgoed. Hierna werd als transitie gevraagd op welke manier mensen zelf met erfgoed te maken dachten te hebben. Vervolgens werd gepeild naar of en hoe mensen zich verbonden voelden met bepaalde erfgoederen, en zo ja, welke erfgoederen dit dan waren. Vervolgens werd gevraagd hoe mensen erfgoed zagen in relatie tot hun eigen identiteit, waarna werd getoetst of mensen zich vertegenwoordigd voelden in erfgoed in de publieke ruimte. Hierna werd gevraagd naar wat men wist van Zypendaal, en wat dit erfgoed na het toelichten van de link met slavernij nu betekende voor de respondenten. Tot slot werd gevraagd of mensen ook daadwerkelijk over zouden gaan tot participatie.

6.7 Resultaten

De hieronder uitgeschreven analyse heeft betrekking op 11 interviews afgenomen bij Caribische Nederlanders uit Gelderland, en op twee interviews afgenomen bij twee 'Vrienden van Sonsbeek'. In de interviews is gepeild naar ervaringen en ideeën rond erfgoed in het algemeen, en selectieve presentatie van koloniale erfgoederen in het bijzonder. Met selectieve presentatie wordt presentatie bedoeld waarin de link met het slavernijverleden niet verteld wordt terwijl deze link wel als historisch significant gezien kan worden. In dit onderzoek wordt historische relevantie gezien als een situatie waarbij het erfgoed in kwestie (mede)mogelijk is gemaakt door inkomsten vanuit arbeid van tot slaafgemaakte mensen. In de analyse komen thema's als identificatie, betrokkenheid en herkenning aanbod. Deze thema's zijn opgedeeld aan de hand van enkele 'sleutelwoorden' die de veelheid aan data wat stroomlijnen. Alle namen van de deelnemers zijn fictief en quotes zijn soms aangepast in functie van de leesbaarheid.

In de presentatie is ervoor gekozen, omwille van de duidelijkheid, een opdeling te maken tussen de ervaringen van Caribische Nederlanders en de ervaringen van twee van de leden van de vrienden van Sonsbeek. Het gaat daarnaast bij de leden van de vrienden van Sonsbeek om een zeer kleine steekproef wat maakt dat concrete overkoepelende thema's niet enkel lastig te vinden zijn, maar ook te weinig informatie geven om uitspraken te kunnen doen en te kunnen vergelijken (Mortelmans, 2018). Deze 'afscheiding' is dus in geen geval om de twee 'vrienden van' tekort te doen of om de twee groepen uit elkaar te halen. Bovendien leverden deze interviews wel degelijk relevante data op en hebben ook deze respondenten tijd en moeite gestoken in het geven van een interview. Daarbij is het van belang om bij rapportage over een specifiek erfgoed ook die mensen te betrekken die zich reeds, min of meer, bezighouden met het erfgoed in kwestie – bijvoorbeeld in de vorm van betrokkenheid bij park Zypendaal (Burgers, Rodenberg en Wagenaar, 2023). Het is dan ook zinvol deze interviews op te nemen in de analyse en de data als belangrijke aanvulling te behandelen.

Verder is het belangrijk te vermelden dat de resultaten van dit onderzoek ertoe doen, maar niet te veralgemenen naar alle Gelderlanders. Zo is de steekproef zeer hoogopgeleid (nagenoeg iedereen had een opleidingsniveau van HBO of HBO+) en is zij bovendien relatief klein. Daarnaast speelt in kwalitatief onderzoek de interpretatie van de analist mee in de verwerking van de gegevens, wat de data 'kleurt'. Dit betekent echter niet dat de resultaten te verwaarlozen zijn. Als we ervan uitgaan dat de normen, waarden, belevingen en ervaringen van mensen een ruwe samenvatting zijn van de normen en waarden van alle milieus waarin men zich begeeft (los van individuele kenmerken), kan wel degelijk gesteld worden dat de resultaten hier, voor meer personen gelden. Dit wordt ook bevestigd door de mate waarin veel van de antwoorden op de vragen overeenkwamen, terwijl een groot aantal respondenten elkaar niet kende.

De hoofdvraag van het onderzoek betrof:

Wat is de invloed van selectieve erfgoedpresentatie van koloniaal erfgoed op de erfgoedparticipatie van Caribische-Nederlanders in Arnhem.

Deze vraag is uitgewerkt middels de volgende deelvragen:

Wat is de invloed van selectieve erfgoedpresentatie in het algemeen op identificatie met het Nederlandse erfgoedlandschap in het algemeen?

Wat is de invloed van selectieve presentatie van het verhaal van Huis Zypendaal op identificatie met dit pand?

Op welke wijze kan, volgens de respondenten zelf, presentatie een rol spelen bij het al dan niet overgaan op erfgoedparticipatie?

Eerst zal er kort een samenvatting worden gegeven, waarna een demografisch overzicht wordt geschetst. Hierop zal worden overgegaan op de analyse, waarbij de resultaten theoretisch worden gekaderd. Bij de presentatie van de resultaten is het format en de volgorde van de vragenlijst aangehouden.

6.7.1 Korte samenvatting

Samengevat, toonden de interviews vier duidelijke effecten van exclusieve erfgoedpresentatie. Ten eerste, viel op dat selectieve presentatie door iedereen wordt ervaren als de ontkenning van historisch leed. Ten tweede, werd selectieve presentatie ervaren als de ontkenning van identiteit, en genereerde het een gevoel van 'weggeschreven worden', 'illegitimiteit' en niet vertegenwoordigd zijn. Ten derde, had selectieve presentatie ook effect op de wijze waarop men zich verbonden voelde met de rest van de samenleving*, en werd er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'jullie' en 'onze' geschiedenis, waarmee men refereerde naar een witte en een zwarte geschiedenis. Ten vierde, tot slot, werd inclusieve presentatie door vrijwel iedereen ervaren als potentiële 'brug', die 'wit en zwart' kan verbinden.

Over de manier waarop inclusieve presentatie gecommuniceerd kon worden, was men relatief eenduidig, namelijk vooral via de integratie van de relevante feiten in de verhalen zoals die nu ook al verteld worden, zonder per se kritisch in te gaan op hedendaagse issues van ongelijkheid. Ook enkele leden van vrienden van Sonsbeek deelden deze mening, en zagen inclusieve presentatie als essentieel. Beide leden waren van mening dat erfgoed niemand mag buitensluiten. Wat participatie betreft, stelt een groot deel van de respondenten dat zij, na het horen van het verhaal van Anna en de plantages, meer geneigd zijn zich eens te verdiepen in het erfgoed, en dit wellicht ook te gaan bezoeken, al spelen praktische mogelijkheden, zoals tijd, hierbij een grote rol. Verder dient ook de kanttekening te worden gemaakt dat intentie tot gedrag niet hetzelfde is als effectief gedrag (Sheeran, 2002). Dus ook in dit geval geldt, meten is weten.

*Dit effect wordt uiteraard ook gefaciliteerd door relatieve afwezigheid in allerlei media (bijvoorbeeld in posities van maatschappelijk aanzien, denk aan dokter of ingenieur). Desalniettemin speelt erfgoed, vanwege haar symbolische functie, een rol in deze fragmentatie (Ross, 2012).

6.7.2 Erfgoed belevingen van Nederlanders met een Caribische achtergrond

6.7.2.1 Demografische kenmerken van de steekproef

Gemiddeld waren de respondenten 44,9 jaar oud, met een jongste deelnemer van 24, en een oudste van 65. Daarnaast had iedereen een hbo-opleiding of hoger gevolgd. Drie van de elf respondenten

zijn man, een respondent is non-conforming, en de overige negen respondenten zijn vrouw. Net iets meer dan de helft van de respondenten zegt niet religieus te zijn. Drie respondenten zijn christelijk, twee Islamitisch, een Hindoestaans en een respondent geassocieerde zichzelf als 'divers', of in zijn eigen woorden 'een beetje van dit en een beetje van dat'.

6.7.2.2 Bevindingen

In wat volgt, worden de resultaten uitgebreider besproken. Hierbij zal begonnen worden met de analyse van de data van Nederlanders met een Caribische achtergrond, waarna de data van de leden van de vrienden van Sonsbeek zal worden besproken.

De analyse van associaties bij erfgoed in het algemeen komt eerst aan bod. Hierna wordt toegelicht hoe erfgoed relateerde aan de identiteit van de deelnemers, waarna de geleefde ervaringen rond selectieve presentatie aan bod komen. Dit alles wordt vervolgens concreet gemaakt aan de hand van een casus, namelijk Huis Zypendaal. Tot slot komen ook intenties rond participatie aan bod.

Associaties bij erfgoed in het algemeen

Erfgoed: steen, verhalen, tradities, religie en persoonlijke achtergrond

Volgens diverse bronnen bij erfgoed Gelderland is erfgoed voor veel mensen een relatief vaag begrip. Ook de auteur van dit rapport had geen duidelijk idee over wat erfgoed nou precies was. Deze onbekendheid kwam ook terug bij de respondenten. Wanneer gevraagd werd 'waar denk je aan als je aan erfgoed denkt', hadden maar vijf van hen hier direct een duidelijke associatie bij. De overige zes respondenten hadden een aantal vragen over dit concept, en voor de meesten van hen was het begrip ofwel 'heel breed', ofwel 'niet heel duidelijk'. Drie van hen lieten dan ook weten het begrip vooraf aan het interview te hebben gegoogeld, en vier van hen vonden het verder een 'lastig begrip'. Desalniettemin associeerden de meeste respondenten erfgoed met zowel materiële als immateriële 'goederen' en legde ongeveer een derde daarnaast ook direct een associatie met persoonlijke geschiedenis en 'dingen' doorgeven aan toekomstige generaties.

Opvallend was dat de eerste associatie die bij bijna alle respondenten opkwam, 'stenen' erfgoederen betrof. Zaken als 'kastelen', 'oude gebouwen' en 'museumobjecten' waren meestal de eerste dingen die werden genoemd. Bij het merendeel werd pas daarna een associatie met immateriële erfgoederen geopperd. Vooral 'verhalen', 'liederen', 'traditie' en 'religie' kwamen voorbij. Men was wel een stuk stelliger over materieel erfgoed dan over immaterieel erfgoed. Zo werden associaties rond immaterieel erfgoed relatief vaak in een vragende vorm geduid. Van de respondenten die immaterieel erfgoed direct noemden, waren drie mensen al bewust bezig met erfgoed, waarvan twee professionele verhalenvertellers. Het is dus goed mogelijk dat, indien de steekproef volledig uit respondenten zou bestaan die niet met erfgoed bezig zijn, 'steen' de primaire associatie is.

Voor ongeveer een derde van de respondenten werd erfgoed ook al vrij gauw gekoppeld aan familie-erfenis, intergenerationele overlevering en identiteit. Door hen werd erfgoed, al bij de eerste vraag, meteen gekoppeld aan een koloniaal verleden. Zo stelt een respondent: 'En als ik het dan zie als mijn achtergrond en cultuur, dan vraag ik me daarbij ook af wat ik geërfd heb uit het koloniale verleden.' (Birgit). En weer iemand anders zegt 'weet je wat erfgoed is, dat is wat in mij zit, en dat is ook het koloniale verleden' (Maya).

Betekenis van erfgoed voor identiteit: erfgoed als kompas, als breuklijn en als oplossing

Erfgoed

als

kompas

Wanneer vervolgens aan de rest specifiek werd gevraagd wat erfgoed volgens hen over identiteit kon zeggen, bleek dat, voor alle respondenten, de link tussen erfgoed en identiteit eigenlijk een heel vanzelfsprekend en vaststaand gegeven was. Zo kwam vaak naar voren dat erfgoed richting gaf, en diende als een houvast, als baken of als referentiekader om jezelf te positioneren in het hier en nu en in de toekomst. Veel respondenten gaven bijvoorbeeld aan dat erfgoed 'iets (zegt) over wie wij zijn', 'iets is dat je doorgeeft' en dat erfgoed 'toont waar je vandaan komt'. Of, zoals een respondent zei 'dingen uit je verleden (..) waar je op kan bouwen' (Mike). De koppeling tussen erfgoed en identiteit kan misschien goed worden gevat met de metafoor van een kompas. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van een quote die bij vier respondenten terugkwam, en die in werkelijkheid een Surinaams gezegde bleek te zijn, namelijk *'Als je niet weet waar je vandaan komt, dan weet je ook niet waar je naartoe kan'*. Dit gezegde wordt vervolgens uitgelegd door Mira, die vertelt: *'als je niet weet waar je vandaan komt, als je geen startpunt hebt, dan kan je ook niet verder. Want je moet een startpunt hebben om van daaruit te kunnen floreren, om van daaruit je beste ik te worden. En als je dat niet hebt, dan ben je verdwaald. En als je verdwaald bent, waar moet je het dan zoeken? (...)'*. Smiths (2006;2020) stelling dat erfgoed gelinkt is aan je identiteit doordat identiteit door erfgoed wordt gestructureerd en daarmee bepalend is voor hoe je jezelf in de wereld plaatst, lijkt dan ook hier duidelijk terug te komen.

Opvallend is ook dat bij deze vraag direct, zonder dat de interviewer hiernaar vroeg, de koppeling werd gemaakt naar slavernij, kolonisatie, leed van onderdrukking. Dit lijkt een indicatie te zijn van de aanwezigheid die dit verleden heeft in het leven van de respondenten, zeker in relatie tot erfgoed. Het is dus niet iets dat er bij wijze van spreken niet toe doet.

Erfgoed

als

breuklijn

tussen

toen

en

nu

Erfgoed, of eigenlijk het verleden in dit geval, lijkt verder niet alleen richting te geven, maar, tegelijkertijd ook een gevoel van sturing te verhinderen. Behalve als kompas, lijkt dit verleden ook als breuklijn tussen huidige generaties en hun banden met voorouders te lopen, en daarmee een gevoel van 'onvolledigheid' te generen. Jake zegt: *'Mijn ouders komen bijvoorbeeld uit Curaçao, maar wie mijn voorouders daarvoor zijn, en waar ze uit Afrika vandaan komen, dat zal ik nooit weten, en dat doet pijn'*. 'Het terughalen van voorouders, en van de lijnen naar Afrika, is ondubbelzinnig onmogelijk door de afwezigheid van registratie over tot slaaf gemaakte mensen. Weten waar je vandaan komt zodat je weet waar je naartoe kan, lijkt dan ook maar tot op zekere hoogte op te gaan.

Erfgoed als breuklijn tussen wie je bent, wie je 'moet' zijn en tussen zwart en wit

Naast een breuklijn tussen het heden en het verleden, lijkt erfgoed ook een breuklijn te vormen tussen 'zwart' en 'wit'. Zo linkt het slavernijverleden voor een groot deel van de respondenten aan het leven in het hier en nu, in de vorm van toen ontstane sociale ongelijkheid, die nog altijd wordt ervaren. Voor ongeveer driekwart van de respondenten was de link tussen slavernij en hedendaags onrecht een bewuste link, waar ze 'toch wel veel' mee bezig waren. De andere kwart gaf aan de link 'onbewust' mee te krijgen'.

Een veel terugkomende manier waarop de link tussen slavernij toen en sociale ongelijkheid nu, vorm krijgt is via de formatie van groepsgrenzen die zich tonen in een gevoel van anders zijn. Het gevoel van anders zijn wordt door bijna iedereen, op een persoon na, ervaren. Dit gevoel is weliswaar niet altijd bewust aanwezig, maar wordt wel degelijk beleefd als een structurerende factor

in het dagelijks leven, wat overeenkomt met de sociale identiteitstheorie van Tajfel en Turner (1987), die stelt dat mensen in staat zijn informele groeps grenzen te creëren op basis van zichtbare én onzichtbare factoren, zoals bijvoorbeeld een gelijkaardige geschiedenis geïndiceerd aan gebruiken of huidskleur.

Het 'anders' zijn uit zich op twee manieren. Ten eerste, linkt een groot deel van de respondenten 'hun' erfgoed, dat ze anders maakt, aan een gevoel van er niet bij horen. Mensen geven aan zich te moeten aanpassen, en 'je anders te moeten voordoen'. Hieraan gerelateerd, ten tweede, wordt er ook expliciet gerefereerd aan negatieve stereotypering en directe afwijzing in culturele uitingen, materieel én immaterieel, zoals media, omgangsvormen én erfgoed. Hierbij wordt sterk ervaren dat de eigen groep als 'als minder belangrijk' dan de 'witte' Nederlanders wordt getypeerd.

Erfgoed, of persoonlijk erfgoed, lijkt duidelijk een scheiding te creëren tussen witte Nederlanders en zwarte Nederlanders, wat ook gepaard gaat met een gevoel van afwijzing. Zo worden opmerkingen aangehaald als 'we doen er niet toe' of 'we zijn niet genoeg'. Kate vertelt *'wat mij verdrietig maakt is de afwijzing, dat je niet goed bent zoals je bent.'* Hierbij wordt door een derde van de respondenten een zorg uitgesproken over de effecten van deze beeldvorming op leden van de eigen gemeenschap. Er wordt geregeld uitgesproken dat leven in een omgeving die je afwijst, een eroderende werking heeft op het zelfbeeld van de gemeenschap. Zo zegt iemand *'die stelselmatige afwijzing, ja wat doet dat met ons, dat vraag ik me vaak af'*.

Het symbolische landschap van Ross (2012) lijkt hier dus een duidelijke scheiding te creëren tussen wie je bent, wie je 'van de samenleving' zou 'moeten' zijn, en zwart en wit. Deze scheiding gaat gepaard met een gevoel van afwijzing, minderwaardigheid en zorg voor het zelfbeeld van de nieuwe generatie. Presentatie reikt dus duidelijk verder dan een specifieke locatie.

Beleving van selectieve erfgoedpresentatie

Exclusieve erfgoedpresentatie als breuklijn tussen twee geschiedenissen

Zoals Smith, (2006; 2011) ook al duidde, lijken zich ook hier twee 'geschiedenissen' af te spelen. Zo noemen de respondenten een 'eigen geschiedenis' die niet lijkt te stroken met 'het verhaal van Nederland'. De ontkenning van het slavernijverleden in veel hedendaags erfgoed is voor iedereen een pijnpunt. Vooral de ontkenning van het leed van uit het slavernijverleden bij monumenten met aanzien wordt als onrechtvaardig en zorgelijk ervaren. Zo stelt Jake *'Toen ik het had gegoogeld zag ik dat het kan staan voor een gebouw of een stuk grond, dat iets te maken heeft met je geschiedenis, en dat het als iets moois wordt geprezen. Ik kijk daar zelf met twee meningen naar, want dat sommige dingen (refererend naar huizen op Curaçao) als heel positief worden omschreven op google, dat baart mij toch zorgen. En als daar dan geld mee wordt verdient, dan vraag ik me af of dat passelijk is'*. Ook wordt er veel gerefereerd aan monumenten van mensen die als held worden vereerd, terwijl zij *'vreselijke dingen hebben gedaan, daar krijg je toch een vieze smaak van in je mond'* (Diti). De onzichtbaarheid van het leed dat voor de zogenaamde 'grootseheid' van deze mensen heeft gezorgd, is voor het merendeel van de respondenten onbegrijpelijk.

Wanneer het interview aankomt bij erfgoedpresentatie, kwam naar voren dat - op een respondent na - niemand zich identificeerde met bestaand materieel erfgoed in de publieke ruimte. Die ene respondent die zich wel identificeerde met materieel publiek erfgoed was religieus en voelde zich vertegenwoordigd door kerken. Voor bijna iedereen, zijn er dus geen monumenten of monumentale panden of andersoortige erfgoederen die 'hun' identiteit vertegenwoordigen. Voor veel respondenten voelde dat alsof ze waren *'weggeschreven uit de geschiedenis'* (Maya) en *'alsof*

we er niet zijn' (Hennie). Wel wordt er identificatie gevoeld met immaterieel erfgoed, zoals Ketikoti.

Exclusieve presentatie loopt, kortom, als een breuklijn tussen twee verhalen, draagt direct bij aan de versterking van een 'gefragmenteerd' collectief geheugen, en aan de ontkenning van identiteit zoals deze hierboven is beschreven. Dit leidt niet alleen tot onvolledige kennis, maar zorgt ook voor leed, verlies van eigenwaarde, en de voortzetting van trauma. Omdat erfgoed als symbolisch artefact de identiteit van een samenleving voorstelt (Smith, 2006; Ross, 2012), is het inclusief maken van erfgoed een belangrijke stap in de richting van verbinding en gelijkwaardigheid

'Ik hoor hier ook' -gebrek aan kennis als vermeende oorzaak van de breuklijn-

De ontkenning van het leed in erfgoederen wordt door veel respondenten gezien als, a) een ontkenning van historische gegroeid trauma waar Nederland een rol in speelde, b) de ontkenning van een legitieme aanwezigheid in de samenleving en c) de ontkenning van hedendaagse ongelijkheid als gevolg van stereotyperingen, discriminatie en racisme. Als belangrijke oorzaak voor deze sterk met elkaar verweven zaken, wordt gebrek aan kennis genoemd. Zo worden er door iedereen twijfels geuit over de kennis die de gemiddelde Nederlander over het koloniaal verleden heeft. Met name het slavernijverleden uit deze periode, en de rol die Nederland daarbij speelde, lijkt volgens het gros van de respondenten niet gezien te worden in de samenleving.

Veel van de respondenten ervaren dat het gebrek aan kennis drie duidelijke gevolgen heeft. Ten eerste, leidt het tot een gebrek aan bewustzijn en erkenning van historische, legitieme aanwezigheid, wat, ten tweede, leidt tot stereotypering en discriminatie. Ten derde, wordt ook het leed van vroeger, en de structurele achterstand als gevolg van het verleden, niet gezien, niet opgelost en zelfs versterkt door de ontkenning van legitimiteit. Zo wordt genoemd *'We (Surinamers) worden weleens geportretteerd als luie profiteurs terwijl we hier (in Nederland) niet zomaar zijn, maar zijn met een reden, namelijk door de economische keuzes van vroeger'* (Diti). En Jana zegt of *'er wordt weleens gezegd dat ik hier niet hoor, maar ik hoor hier ook, net zo goed.'* Dat een dominante groep geen weet heeft van de ervaringen en verhalen van de andere groepen in de samenleving, wordt ook genoemd door in het concept van 'gefragmenteerd' collectief geheugen (Ross, 2012; Kuiper, 2018), waarbij het de dominante groep is die vaak geen idee heeft van hun dominante positie, en daarmee de ongelijke positie van de ander dus niet duidelijk waarneemt waardoor deze niet opgelost wordt. Dat een dominante groep minder of geen kijk heeft op de ervaringen van ongelijkheid van minder dominante groepen, wordt structureel waargenomen in de literatuur..., in allerlei gebieden, bijvoorbeeld ook in het onderwijsveld, zoals onderzoek van Van Praag en Stevens (2015) toont, dat kijkt naar ervaringen van informele groepsverschillen langs sociaaleconomische en etnische lijnen.

Erfgoed zegt dus iets over identiteit, maar relateert ook aan de ontkenning van die identiteit. Door de ontkenning van historisch leed, en de link die dit heeft met hedendaagse ongelijkheid, leidt ertoe dat het merendeel van de respondenten zich niet gezien te voelt en daarnaast het gevoel ervaart anders te zijn, illegitiem te zijn, en te worden afgewezen in hun land, Nederland. Een groot deel van hen geeft dan ook aan behoefte te voelen aan erkenning en acceptatie. Het gaat dan om erkenning en acceptatie van leed en trauma toen en nu en aan een wens om voor vol aangezien te worden, oftewel als een volwaardig lid van de maatschappij. Zo vertelt Jana *'dat we erkenning kunnen voelen dat we in onze cellen wel mooi zijn'*. Wat hierbij ook vaak wordt genoemd, is de behoefte aan positieve rolmodellen, positieve beeldvorming, onder meer in het erfgoedveld. Denk bijvoorbeeld aan een monument van verzetsheld Tula.

Erfgoedpresentatie als (deel van de) oplossing

Erfgoed presentatie blijkt van wezenlijk belang voor alle respondenten. Opvallend was daarbij dat iedereen het belang ervan vooral in termen van verbinding stelde.

Erkenning, verbinding en eigenaarschap door kennis en bewustzijn

Inclusieve erfgoedpresentatie zou bijdragen aan 'erkenning' en 'acceptatie' door bewustzijn te kweken van de gedeelde geschiedenis. Niet alleen voor het leed dat er geweest is, maar ook voor de aanwezigheid van de Caribische gemeenschap in Nederland 'als echte Nederlanders' en voor de bijdrage die 'ook de Caribische gemeenschap' heeft geleverd aan de opbouw van Nederland. Inclusieve representatie zou volgens de respondenten 'als brug' kunnen werken, en zou eraan kunnen bijdragen dat 'dé Nederlandse geschiedenis ook onze geschiedenis is' (Peter), en 'dat we uit hetzelfde verhaal komen' (Neomi).

Samenvattend, zou inclusieve presentatie inzichtelijk maken waarom de Nederlandse geschiedenis zowel van zwart als van wit is. Dat het gaat om een gedeeld verhaal, dat we samen beleefd hebben, en dat nog altijd uitwerking heeft op hedendaagse politieke en sociale verhoudingen. Kennis over dit verhaal zou beide 'groepen' niet alleen meer zicht geven op deze hedendaagse verhoudingen, maar ook als medicijn kunnen werken tegen stereotypering en buitensluiting en een basis kunnen zijn om een 'gedeelde toekomst' op te bouwen. Het zou verder een opening kunnen zijn voor het gesprek over hedendaags onrecht, dat het begin zou kunnen zijn van het rechte trekken van een eeuwenlang onrecht.

Wat met Zypendaal

Om de bevindingen concreet te maken, en te aarden in de echte wereld, is alle respondenten ook gevraagd naar hun ervaringen bij een bestaand monument, namelijk buitenhuis Zypendaal. Zo werd gevraagd wat ze van dit pand wisten en hoe ze er tegenaan keken. De ongeveer driekwart van de respondenten wist, in meerdere of mindere mate, iets af van de link tussen Zypendaal en het slavernijverleden. Het ging hierbij hoofdzakelijk over de link tussen Anna en Zypendaal. De link met plantages wordt door niemand herkend.

Wanneer het verhaal van Anna verder werd toegelicht, en daarbij ook werd uitgelegd dat Zypendaal met, onder meer, geld van de plantages is opgebouwd en opgeknapt, stellen alle respondenten dat het belangrijk is dat dit vermeld zou worden. Vooral vanwege 'de verbinding'. Dat dit een pijnlijke geschiedenis is, is 'lastig' en 'doet pijn'. Zo geeft een tweetal respondenten aan dat ze niet meer hetzelfde naar dit pand zullen kijken, en dat het nu ook een donkere lading krijgt. Desalniettemin geeft iedereen aan dat, ondanks de pijnlijke lading, het wel 'zeer' belangrijk is om het verhaal te benoemen want 'het is toch gebeurd', zoals een respondent vertelt, en kan voor verbinding zorgen.

Wanneer vervolgens ook expliciet gevraagd wordt of het verhaal de ervaring van dit pand heeft veranderd, geeft iedereen aan dat dit het geval is. Dit lijkt een indicatie te zijn voor verhoogde gevoelens van identificatie. Zo laat een iemand weten 'oh dit is ook mijn verhaal' en een andere stelt 'dit zegt ook iets over onze geschiedenis' en 'ik hoor hier ook'. Alle respondenten geven aan dat ze zich nu meer identificeren met het pand, hoe pijnlijk de geschiedenis ook is. Het verhaal maakt nieuwsgierig en verbindt het verhaal van Zypendaal met de eigen geschiedenis, zo wordt gesteld. Voor een verbinding van de Caribische gemeenschap met Zypendaal lijkt het dan ook cruciaal om een meer compleet verhaal te vertellen dan nu, aan de buitenkant althans, wordt gedaan. Dit zou

niet alleen effect hebben op de binding met Zypendaal zelf, maar zou wellicht ook kunnen bijdragen aan het ervaren van meer verbinding met de samenleving in het algemeen. Het zou immers een van de vele indicaties zijn die een gedeelde geschiedenis toont en daarmee niet alleen de legitimiteit van de Caribische gemeenschap in Nederland benadrukken, maar ook meer inzicht geven in het hoe en waarom van hedendaagse sociale, culturele en politieke posities (o.a. Smith, 2006). Daarnaast wordt aangehaald dat inclusieve presentatie als ‘waarschuwing’ zou kunnen dienen volgens veel respondenten. Het zou aantonen dat slavernij en kolonialiteit weliswaar gebeurd zijn, maar ‘dat we dit als Nederlanders nooit meer willen’. Het vertelt daarmee ook meteen een verhaal van hoop en eenheid, en toont ‘*dat we als mensheid gegroeid zijn*’ (Peter)

Hoe	dit	verhaal	vertellen?
	<i>Integratie</i>	<i>in</i>	<i>bestaande</i>
			<i>erfgoedwereld</i>

Alle respondenten blijken behoefte te hebben aan inclusieve erfgoedparticipatie. Hierbij geeft de meerderheid aan genoeg te hebben aan een vermelding van historisch relevante feiten, ‘*gewoon zoals die ook al in het verhaal dat er nu al wordt verteld worden toegepast*’ (Peter). Niemand sprak over een behoefte om hedendaagse ‘issues van ongelijkheid’ aan te kaarten in de communicatie rond erfgoed Zypendaal. Wel werd er door een persoon aangehaald dat de toegangsprijs een barrière zou zijn voor het betrekken van publiek, en dat dit veranderd zou kunnen worden. Tot slot werd, bij die respondenten waar het ter sprake kwam, aangegeven dat het zeker niet de bedoeling was afbreuk te doen aan ‘de schoonheid’ en ‘de positieve ervaring’ van de erfgoederen. Enkel en alleen het benoemen van de feiten, ‘op een normale manier’ is voor het merendeel van de gesproken mensen voldoende.

In relatie tot presentatie werd ook heel duidelijk de wens uitgesproken voor hoopvolle beelden in de publieke ruimte ‘*die niet alleen over trauma gaan*’ (Birgit). Beelden van, bijvoorbeeld, vrijheidsstrijder Tula zouden niet alleen een bron van trots en identiteit zijn voor de Caribisch Nederlandse gemeenschap, en ‘*een positief en mooi verhaal vertellen over zwarte mensen*’, maar ook een verhaal van weerbaarheid en kracht zijn voor ‘*alle mensen in Nederland*’ (Birgit).

Wat	met	participatie?
-----	-----	---------------

Alle deelnemers gaven aan dat, wanneer het verhaal ook benoemd zou worden, ze zich meer erfgoed zouden identificeren. Zoals Noa stelt ‘*ik zou zoiets hebben van oh, ik mag hier ook zijn*’. Wanneer erfgoederen worden ervaren als ‘van mij’ of als iets dat iets over je zegt, is de kans op participatie groter (Scott & Perkins, 2016). Wanneer expliciet werd gevraagd naar participatie gaven alle respondenten aan dat ze nu wel meer geneigd zouden zijn te participeren (bezoeken). Desalniettemin moet hierbij gezegd worden dat het om intentie gaat, dat is niet hetzelfde als ook daadwerkelijk iets doen. Om daadwerkelijk te weten of identificatie vertaald wordt naar participatie – in de zin van bezoeken of zelfs borgen- zou een nieuw onderzoek aangewezen zijn, met een voor en nameting.

6.7.3 Belevingen van De Vrienden Van Sonsbeek

6.7.3.1 Demografische kenmerken steekproef

De vrienden van Sonsbeek waren beide vrouw, hadden een HBO+ opleiding genoten, waren ongelovig en hadden gezamenlijk een gemiddelde leeftijd van 55, 5 jaar. Een van hen was zelf in Nederland geboren, net als haar ouders en grootouders. De andere respondent was zelf, net als haar vader in Indonesië geboren, maar beiden hadden wel de Nederlandse nationaliteit.

6.7.3.2 Bevindingen

Onder volgt de analyse van de interviews met de leden van de vrienden van Sonsbeek. Deze is korter dan de analyse van de caribische Nederlanders. Zoals boven ook al aangehaald heeft dit ermee te maken dat de steekproef zeer klein is. In geen geval is het dan ook de bedoeling de indruk te wekken dat deze groep niet belangrijk is.

Associaties bij erfgoed in het algemeen

Erfgoed: steen, verhalen, normen, gebruiken, geschiedenis en persoonlijke achtergrond

Wanneer de respondenten aan erfgoed dachten, kwam opnieuw het onderscheid tussen materieel en immaterieel erfgoed op, waarbij eveneens steen 'gemiddeld' genomen, een van de eerste associaties was, maar waar ook verhalen, normen en gebruiken en geschiedenis werden genoemd. Ook werd de vraag gesteld wat nou het onderscheid was tussen erfgoed en cultuur, omdat dingen zoals de Nederlandse vroed-vrouw-methode of de kapsalon (wat ook allemaal erfgoed is), eigenlijk ook 'gewoon cultuur' was en 'waarom zou je dan dat onderscheid maken'.

Betekenis van erfgoed voor identiteit: richting, trots, erkenning, koloniale geschiedenis bezorgdheid en thuisgevoel

Richting, trots en (h)erkenning

Door beide respondenten werd, ook een link gelegd met persoonlijk erfgoed. Voor de een leek dit vooral 'een hele fijne erkenning en herkenning' te zijn, terwijl dit voor de ander in essentie een rode draad in haar geschiedenis was, die nog altijd invloed heeft en zo ergens ook richting geeft. Ook bij deze 'groep' lijkt erfgoed, of persoonlijk erfgoed, een rol te spelen in het heden. Voor de een door daar min of meer richting te geven, of in elk geval een invloed uit te oefenen op bezigheden. Deze persoon gaf aan dat het 'onder meer je je geschiedenis (is) die je vormt' al had zij tegelijkertijd ook vragen bij de geschiedenis en houdt het haar bezig. Voor de andere respondent speelde erfgoed vooral een rol in de zin van een gevoel van thuis zijn en herkenning.

Koloniale geschiedenis: vragen en erkenning

Toevallig genoeg was voor beiden het persoonlijke erfgoed ook verweven met een koloniaal verleden, maar op een andere manier dan bij de Caribische Nederlanders. Zo lag de familiegeschiedenis van een respondent bij de koloniën van weldadigheid, en voor de ander bij Indonesië. Voor deze laatste respondent speelde het koloniale verleden dan ook een rol in de beleving van bepaald koloniaal erfgoed, en heeft zij bovendien actief onderzoek gedaan naar deze geschiedenis en haar familiaal verleden in Indië. Ook de beleving van materieel koloniaal erfgoed werd in enige mate wel degelijk door dit verleden gekleurd en had ook gevoelsmatig invloed en leidde tot een kritische houding over de rol van koloniaal Nederland. Voor de andere respondent

speelde haar koloniale verleden ook een rol bij de beleving van materieel koloniaal erfgoed, maar dan vooral in de trant van een gevoel van erkenning en tevredenheid dat de koloniën van weldadigheid ook officieel als UNESCO erfgoed erkent waren. Wel was ook hier een kritische houding te bespeuren ten aanzien van koloniën overzees.

Bezorgdheid

over

ongelijkheid

Voor beiden speelde het koloniale verleden dus een rol, maar op een minder scherpe manier dan bij de Caribische Nederlanders. Zo was er geen gevoel van de ontkenning van identiteit, was er geen gevoel van illegitimiteit en ook niet zozeer van een ‘weggeschreven zijn door de geschiedenis’. Wel werd erfgoed belangrijk gevonden voor het heden en hoe zij zich voelden in Arnhem en Nederland en ook in relatie tot Nederland. Het ging daarbij niet alleen over een gevoel van Nederlanderschap en thuis en in bekend gebied zijn. Voor een respondent was een verleden overzees namelijk wel degelijk een actueel thema, dat niet alleen een kritische houding op riep ten aanzien van de rol van Nederland toen, maar ook ten aanzien van ongelijkheid nu. Over die hedendaagse impact van koloniaal verleden werd dan ook zorg uitgesproken, waarbij er ook gerefereerd werd naar de impact van consumptie in het westen oftewel naar hoe de manier waarop wij nu leven, invloed heeft op andere plekken in de wereld. In die zin is de koloniale periode dus nog niet weg. Ook de andere respondent voelde zich begaan bij de hedendaagse invloed van de koloniale erfenis, maar dan vooral in de zin van ongelijkheid door discriminatie.

Wat met Zypendaal, presentatie en participatie
Parken, welzijn en nood aan inclusieve geschiedenissen

De parken spelen voor beide respondenten een belangrijke rol voor het welzijn. Beiden voelen zich dan ook begaan met het ‘welzijn van de stad’ en het groen in de stad. Dit gaf een gevoel van ‘trots’ op dat ‘groene Arnhem’. Tegelijkertijd werd ook zorg uitgesproken over het gebrek aan biodiversiteit waarbij ook het maaibeeld werd besproken. Huis Zypendaal in park Zypendaal was voor beiden een bekende plek. Het verhaal van de familie Brantsen was echter minder bekend, en de link met plantages en het verhaal van Anna ook pas sinds kort. Na het toelichten van de link tussen het slavernijverleden en het huis kreeg dit voor hen toch wel enigszins andere lading, maar dit was geen grote verandering. Wellicht was dit vooral omdat het geen echte verrassing was. Zo werd door bijvoorbeeld een respondent aangehaald dat ‘er heel veel erfgoed in Arnhem gebouwd was met geld van plantages’ en ‘ja dat zou je er wel bij moeten zetten’.

Tot slot waren beide respondenten erg duidelijk over inclusieve representatie. Dit werd gezien als een belangrijk nuance van de geschiedenis. In plaats van alle aandacht naar een persoon te laten gaan, zou het ook goed zijn wanneer alle andere mensen die betrokken waren bij dit erfgoed ook niet vergeten werden. Hierbij werd niet alleen het leven van tot slaafgemaakte mensen genoemd maar ook dat van de arbeiders en bedienden, zoals tuinmannen, kamermeisjes en schoonmakers. Deze mensen werden door een persoon bovendien beschouwd als ook ondergewaardeerd in de hedendaagse samenleving, terwijl zij ‘een fundamentele’ rol spelen. Het vernoemen van een inclusieve geschiedenis is dus iets waarvan werd gezegd dat ‘moet je gewoon doen’, en wel op alle fronten. Beiden vonden het belangrijk dat het erfgoed inclusieve geschiedenissen vertelt, geen ongemakkelijke waarheden weglaat, en niemand buitensluit.

6.7.4 Limieten

Zoals al aangehaald, zijn de resultaten van dit onderzoek niet te veralgemenen naar alle Gelderlanders. Zo is de steekproef zeer hoogopgeleid (nagenoeg iedereen had een HBO of HBO+ opleidingsniveau) en is zij bovendien relatief klein. Daarnaast speelt in kwalitatief onderzoek de interpretatie van de analist mee in de verwerking van de gegevens, wat de data 'kleurt'. Dit betekent echter niet dat de resultaten te verwaarlozen zijn. Als we ervan uitgaan dat de normen, waarden, belevingen en ervaringen van mensen een ruwe samenvatting zijn van de normen en waarden in alle milieus waarin men zich begeeft (los van individuele kenmerken) (Roose en Meuleman, 2014) kan wel degelijk gesteld worden dat de resultaten hier, voor meer personen gelden. Dit wordt ook bevestigd door de mate waarin veel van de antwoorden op de vragen overeenkwamen, terwijl een groot aantal respondenten elkaar niet kende.

De erfgoedprofessionals die het erfgoedveld relevanter en inclusiever willen maken, zou er dan ook goed aan doen grootschalig onderzoek uit te voeren naar dit onderwerp. Hierbij zou het nuttig kunnen zijn om gebruik te maken van triangulatie, oftewel de combinatie van verschillende technieken. De combinatie van een survey, kwalitatieve diepte-interviews en focusgroepen zou bijvoorbeeld bij uitstek geschikt zijn. Op deze manier kan niet alleen de erfgoedbelevingswereld van diverse groepen in kaart worden gebracht, maar kan er ook worden gekeken of er verschillen bestaan naargelang sociaal demografische achtergrond, en kan worden gekeken naar bijvoorbeeld een do's en dont's schema.

Hoofdstuk 7: Conclusie en beleidsaanbevelingen

Er zijn verschillende factoren die van invloed zijn op erfgoedparticipatie. Naast economisch, sociaal en cultureel kapitaal zijn ook stigma's en processen van migratie en acculturatie van invloed op erfgoedparticipatie. Deze factoren kunnen zowel een praktische belemmering vormen als een mentale belemmering. Men kan geen tijd, middelen of kennis bezitten om te kunnen participeren, maar misschien ook geen inherente motivatie hebben om te participeren doordat ze zich geen onderdeel voelen van bepaald erfgoed of erfgoedpubliek. We kunnen dan ook, theoretisch gezien, stellen dat er bij erfgoedparticipatie sprake is van verschil naargelang de sociaaleconomische achtergrond. De sociaaleconomische achtergrond hangt sterk samen met de drie vormen van kapitaal en is ook vaak te koppelen aan het wel of niet ervaren van stigmatisering en zeggenschap.

Zeggenschap is dan ook een belangrijke factor voor erfgoedparticipatie. Naast dat er extern wordt toegelaten om te participeren, en men voldoende kapitaal moet bezitten, moet men zich ook identificeren met het erfgoed en er eigenaarschap over voelen. Betrokkenheid en identificatie alleen zijn dus niet genoeg voor *actieve* participatie. Ook het idee dat je zeggenschap hebt, en dus eigenaarschap voelt bij bepaald erfgoed kan je ertoe zetten daadwerkelijk te participeren. Dit benadrukt wederom waarom het Verdrag van Faro belangrijk is. Met de democratisering van het erfgoedveld zullen hopelijk zo veel mogelijk mensen zeggenschap voelen en krijgen.

Het is voor de erfgoedwereld en de agenda van Faro dan ook belangrijk om alle factoren die belemmeringen kunnen vormen, zo veel mogelijk weg te nemen of niet te laten meetellen. De erfgoedwereld moet dan toegankelijker worden. Iemands kapitaal zul je niet altijd direct kunnen aanpassen, maar wel kan er voor gefaciliteerd worden. Neem bepaalde kosten weg, gebruik niet-tijdsintensieve participatievormen en zorg voor verbinding. Draag kennis bij over überhaupt de mogelijkheid tot participatie, hoe te participeren en over erfgoed algemeen en specifiek. Denk bijvoorbeeld aan sociale marketingcampagnes voor diverse doelgroepen, inclusieve PR, een toegankelijke website en ook offline materiaal, en aan een meer informele manier van kennisoverdracht.

Denk ook aan navigatieproblemen bij het Faro verdrag. Wie kan de informatie over Faro makkelijk vinden en wie niet? Wie kan makkelijk bij de gemeente (en gemeenschap) lobbyen en wie niet? Ondervang deze verschillen door bijvoorbeeld ook sociaal werkers of andere mensen in te zetten die met name 'kansengroepen' weten te bereiken en te motiveren tot participatie. Daarnaast is het ook nuttig om er rekening mee te houden dat er conflict rond de betekenis en het gebruik van diverse erfgoederen kan ontstaan (Burgers, Rodenberg en Wagenaar, 2023). Ook hier kan weer gedacht worden aan de hulp van de sociaal werker, in dit geval om conflict te mediëren.

7.1 Casus Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem: algemene erfgoedparticipatie

Dat kennisoverdracht belangrijk is blijkt ook uit de enquêteresultaten van de casus Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. Wanneer respondenten wisten wat erfgoed is en dat de parken erfgoed zijn, bleek de neiging tot participatie groter. De stempel 'erfgoed' is misschien een soort aanduiding van het belang van dat erfgoed. Wanneer iets belangrijk wordt geacht zullen meer mensen zich er mee bezig houden.

Een concretere aanbeveling zou zijn om bij het opstarten van een participatietraject, dat ene erfgoed waar het om draait ook als zodanig te bestempelen. Maak duidelijk dat datgene erfgoed is, en ook wat erfgoed dan inhoudt. Dan wordt het belang voor de burgers van het specifieke erfgoed

benadrukt, en kan de neiging tot participatie worden vergroot. Bijvoorbeeld omdat ze zich meer verbonden kunnen gaan voelen, omdat ze begrijpen dat het belangrijk kan zijn voor hun eigen, plaatselijke of nationale identiteit. In het vervolgplan van de parken kan worden duidelijk gemaakt dat deze parken Arnheems erfgoed zijn en waarom ze belangrijk zijn voor Arnhemmers.

Naast kennis bijbrengen is het ook belangrijk dat er initiatief wordt getoond van bovenaf. De enquête resultaten toonden aan dat mensen meer zouden willen participeren wanneer zij dit niet zelf hoefden te initiëren. Als er gevraagd wordt aan burgers om te participeren zullen zij sneller geneigd zijn dit ook te willen doen. De gemeente zal dus initiatief moeten nemen in het opzetten van participatieprojecten of -trajecten bij Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem.

7.2 Casus Huis Zypendaal: exclusieve erfgoedpresentatie

Casus Huis Zypendaal toont het belang van het vertellen van een inclusief verhaal. Voor koloniaal erfgoed zijn er een aantal aanbevelingen die kunnen worden gedaan. Op basis van de onderzoeksresultaten uit dit rapport kan gesteld worden dat het vertellen van het verhaal van de slavernij, in de vorm van historisch relevante feiten als brug kan fungeren tussen diverse groepen en geschiedenissen in de samenleving. Integreer daarom het 'complete slavernij verhaal' in de erfgoedwereld door historisch relevante feiten op te nemen in het erfgoedverhaal. Maak daarnaast inclusieve presentatie structureel door het op te nemen als beleidsdoelstelling (Kefalas, 2023). Zorg op die manier voor een verduurzaming van het momentum.

Zet ook, daar waar mogelijk, manieren van presenteren in die een beroep doen op emotie. Zowel structureel als intentioneel. Stilstaan bij het verdriet en het trauma uit het verleden kan niet alleen zorgen voor meer bewustzijn en begrip (Smith, 2020) maar ook bijdragen aan het overbruggen van verschillen. In een gesprek met filosofe en theatermaakster Farida Nabibaks werd duidelijk dat emotie een belangrijke rol speelt bij het ervaren en opmerken van 'die dingen die niet onder woorden te brengen zijn'. Het bespreekbaar kunnen maken van een trauma, zoals een traumatisch verleden, is dan ook gebaat bij emotionele 'cues'. Voelen is, met andere woorden, een voorwaarde voor verwerking. Ook Else Gootjes van Erfgoed Gelderland benadrukt de belangrijke rol van emoties. Zet daarom ook in op mensen, organisaties en initiatieven die deze emoties kunnen losmaken, zoals kunstenaars, ga in gesprek met mensen die zich al bezighouden op dit vlak, zoals Else Gootjes en Elyze Storms-Smeets, en denk aan zaken zoals de Ketikoti tafels of de 'emotienetwerken' methode van Hester Dibbits.

Uiteraard is het tevens cruciaal om de mensen te betrekken om wie het gaat. Om echt inclusief te zijn, het gesprek te kunnen voeren, blinde vlekken te voorkomen en de juiste presentatie te vinden, is het cruciaal dat de mensen over wie het gaat, structureel meegenomen worden in de besluitvorming. Denk bijvoorbeeld aan bestuursfuncties. Vertel daarnaast niet alleen een verhaal van trauma en leed, maar denk ook aan positieve beelden die als baken van trots en identiteit kunnen dienen voor alle Nederlanders.

- Abs, H.J., & Veldhuis, R.W. (2006). Indicators on Active Citizenship for Democracy - the social, cultural and economic domain. Paper by order of the Council of Europe for the CRELL-Network on Active Citizenship for Democracy at the European Commission's Joint Research Center in Ispra, Italy.
- Ajzen, I. The theory of planned behavior: Frequently asked questions. *Hum Behav & Emerg Tech.* 2020; 2: 314–324.
- Ajzen, I., & Schmidt, P. (2020). Changing Behavior Using the Theory of Planned Behavior. In M. Hagger, L. Cameron, K. Hamilton, N. Hankonen, & T. Lintunen (Eds.), *The Handbook of Behavior Change* (Cambridge Handbooks in Psychology, pp. 17-31). Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, 35(4), 216-224.
- Bakker, J., Denters, B., & Klok, P-J. (2011). Welke burger telt mee(r) in de doe-democratie? *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 38(4), 402-418.
- Bekhuis, H., & Lubbers, M. (2013). Recente migranten en hun culturele oriëntatie op Nederland en het land van herkomst [Recent migrants and their cultural orientation towards the Netherlands and their origin country]. *Tijdschrift voor Sociologie*, 34(3/4), 250-269.
- Baum, H.S. (2015) Citizen Participation, Editor(s): James D. Wright, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second Edition), Elsevier, 2015, pp. 625-630,
- Berry, J. W. (2007). Acculturation strategies and adaptation. In J. E. Lansford, K. Deater-Deckard, & M. H. Bornstein (Eds.), *Immigrant families in contemporary society*. The Guilford Press.
- Bhugra, D. (2005). Cultural identities and cultural congruency: a new model for evaluating mental distress in immigrants. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 111(2), 84-93.
- Bhugra, D., Watson, C., & Ventriglio, A. (2021a). Migration, cultural capital and acculturation. *International Review of Psychiatry*, 33(1-2), 126-131.
- Bhugra, D., Watson, C., Wijesuriya, R., Ventriglio, A. (2021b). Cultural Capital and Acculturation in Migrants. In: Moussaoui, D., Bhugra, D., Tribe, R., Ventriglio, A. (eds) *Mental Health, Mental Illness and Migration*. Springer, Singapore.
- Blomme, E., Colman, C., & De Kock, C. (2017). De instroom van migranten en etnische minderheden in de drughulpverlening: een verkennende studie. *PANOPTICON*, 2017(2), 102–117.
- Boone, S., & Van Houtte, M. (2013). In search of the mechanisms conducive to class differentials in educational choice: A mixed method research. *The Sociological Review*, 61(3), 549-572.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Critique of Pure Taste*, tr. Richard Nice, Cambridge, MA.
- Bourdieu, P. (1983). The Field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics* 12, 311-356.
- Brokerhof, A., Burggraaf, W., Cruickshanks, L., Nguyen, M. K., & Simons, W. (2022). *Samen leren door te doen: Samenvatting van een kwalitatief onderzoek naar de Faro-praktijk in de Nederlandse context*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
https://www.cultureelerfgoed.nl/binaries/cultureelerfgoed/documenten/publicaties/2022/01/01/samen-leren-door-te-doen-samenvatting-faro-onderzoek/faro_onderzoek_samen_leren_door_te_doen_samenvatting.pdf

- Brown, G., Pierce, J.L. & Crossley, C. (2014). Toward an understanding of the development of ownership feelings. *Journal of organizational behaviour*. Vol 35 (3). pp. 318-338.
- Bryson, B. (1996). "Anything but heavy metal": Symbolic exclusion and musical dislikes. *American Sociological Review*, 61(5), 884–899.
- Burgers, G., Rodenberg, J. & Wagenaar, P. (2023). *Calling on the community: Understanding Participation in the Heritage Sector, an Interactive Governance Perspective*. Berghahn Books.
- CBS (2022), Bevolkingsgroei: hoe snel groeit de Nederlandse bevolking? Gevonden op: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/bevolkingsgroei/groei-op-16-02-2022>.
- Chidester, D. (2005). *Authentic Fakes. Religion and American Popular Culture*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Crenshaw, K.W. (1991). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43, 1241-1299.
- COEP, 2022. Geraadpleegd op <https://www.coe.int/en/web/compass/citizenship-and-participation#>, op 19-02-2022.
- Collins, R., Fairclough, G. & Turner, S (2023). Building a community of practice in a Roman Heritage Landscape. In Burgers Rodenberg en Wagenaar, (2023) *Calling on the community*. Berghahn Books.
- Dahl, E., Flotten, T. & Lorentzen, T. (2008). Poverty dynamics and social exclusion: An analysis of Norwegian panel data. *Journal of Social Policy*, 37, 231-249.
- Dalton, R.J., (1984). Cognitive mobilization and partisan dealignment in advanced industrial democracies. *Journal of politics*, 46(1), 264-284.
- Dalton, R.J. (2017) *The participation gap: Social status and political inequality*: Oxford: Oxford University Press.
- Duineveld, M. & Kolen, J. (2009). Het sociaalwetenschappelijke onderzoek van erfgoed. In A. van der Zande & R. During (Eds.), *Erfgoed en ruimtelijke planning; beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering*. Den Haag: Sdu Uitgevers bv.
- Foroughi, M., de Andrade, B., Roders, A.P. & Wang, T. (2023). Public participation and consensus building in urban planning from the lens of heritage planning: A systematic literature review. *Cities*, vol 135.
- Van Eijck, K. (2011). Vertical lifestyle differentiation: Resources, boundaries and the changing manifestations of social inequality. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft*, 51, 247-268.
- Field, J. (2003). *Social Capital*. London: Routledge.
- Fung, A., (2006). Varieties of participation in complex governance. *Public Administration Review* 66(1), 66-75.
- Fung, A. (2015). Putting the public back into governance: The challenges of citizen participation and its future. *Public administration review*, 75(4), 513-522.
- Girvan, M., & Newman, M. E. (2002). Community structure in social and biological networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 99(12), 7821-7826.
- Goedhardt, M., & Roosblad, S. (2023). Domein Erfgoed. Boekmanstichting. Geraadpleegd op: <https://www.cultuurmonitor.nl/domein/erfgoed/>, op 20-02-2023.

- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Granovetter, M. (1974). *Getting a job: A study of contacts and careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Granovetter, M. (2018). *Getting a job: A study of contacts and careers (2nd edition)*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hall, S. (1999). Unsettling 'the heritage': re-imagining the post-nation. In: Arts Council of England/North West Arts Board (1999) *Whose Heritage? The Impact of Cultural Diversity on Britain's Living Heritage*. National Conference, Manchester, 1-3 November 1999.
- Hall, P. & Fong, G.T. (2007) Temporal self-regulation theory: a model for individual health behaviour. *Health Psychology review* Vol 1(1). pp 6-52.
- Halleröd, B. & Larsson, D. (2008). Poverty, welfare problems and social exclusion. *International Journal of Social Welfare*, 17, 15-25.
- Hanssen, M., Fonteijn, M., Helbergen, W., Hoekstra A., Janssen J., Nguyen M.K., Knoop R., Linssen M., Ludwig C., Van Der Meer, L., Van de Sande, E., Toebosch, T., Versloot, A., & Van Der Zon, L., (2021) *Faro magazine: van verdrag naar praktijk* Den Haag: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Hinfelaar, J., (2021) Master thesis: Prospects for public heritage valuation. Wageningen university. Retrieved from: <https://duckduckgo.com/?q=Hinfelaar%2C+J.%2C+2021+Master+thesis+Prospects+for+public+heritage+valuation.+Wageningen+university.&t=newext&ia=web> on 02-02-2023.
- Holt, L. (2008) Embodied social capital and geographic perspectives: performing the habitus. *Progress in human geography* V 32(2). Pp 227-246.
- Holt, L., Bowlby, S. & Lea, J. (2013) Emotions and the habitus: Young people with socio-emotional differences (re)producing social, emotional and cultural capital in family and leisure space-times, *Emotion, Space and Society*, Vol 9, pp. 33-41.
- Van Houtte, M. (2003). Reproductietheorieën getoetst. De link tussen SES-compositie van de school en onderwijscultuur van leerkrachten en directie. *Mens en maatschappij*, 28(2), 119-143.
- Immaterieel erfgoed*. (z.d.). Immaterieel Erfgoed. <https://www.immaterieelerfgoed.nl/>
- Inglehart, R. (2000). Globalization and postmodern values. *Washington Quarterly*, 23(1), 215-228.
- Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., & Stegmeijer, E. (2017). Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning. *European Planning Studies*, 25(9), 1654-1672.
- Janssen, J., & Beunen, R. (2012). De burger als erfgenaam : over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed. In H. Meijdam, A. Reijndorp, & A. M. J. Reijckenberg (Eds.), *Essays. Toekomst van de Stad*. (pp. 26-31). Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., & Rouwendal, J. (2012). Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives. *International Journal of Heritage Studies*, 20(1), 1-21.
- Jarress V. & Friedman, S. (2017). 'I'm not a snob, but...' *Class boundaries and the downplaying of difference*, in *Poetics* vol. 61, pp. 14-25.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998). *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Korpela, K. M. (2012). Place attachment. In S. D. Clayton (Ed.), *The Oxford handbook of environmental and conservation psychology* (pp. 148-163). Oxford University Press.

- Kraaykamp, G., Notten N., & Bekhuis H. (2013). Highbrow cultural participation of Turks and Moroccans in the Netherlands: Testing and identification and social network explanation. *Cultural Trends*, 24(4), 286-298.
- Lamont, M. & Molnár, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 167-195.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: AN introduction to Actor-Network - Theory*. Oxford: Oxford University Press: Introduction: pp. 1 - 17.
- Lengen, C. & Kistemann, T. (2012) Sense of place and place identity: Review of neuroscientific evidence, *Health & Place*, Volume 18 (5), pp. 1162-1171.
- Lin, N. & Erickson, B. H. (Eds.). (2008). *Social capital: An international research program*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual review of Sociology*, 27(1), 363-385.
- Macdonald, S. (2013). *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 342, 976-980.
- McCarthy, K. F., & Jinnett, K. (2001). A BEHAVIORAL MODEL OF PARTICIPATION. In *A New Framework for Building Participation in the Arts* (1st ed., pp. 23–30). RAND Corporation.
- Meyer, B. & Van de Port, M. (eds.) (2018). *Sense and Essence. Heritage and the Cultural Construction of the Real*. Oxford, New York: Berghahn Books.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2022, 21 december). *Erfgoedveld omarmt Verdrag van Faro*. Nieuwsbericht | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. <https://www.cultureelerfgoed.nl/actueel/nieuws/2022/12/21/erfgoedveld-omarmt-verdrag-van-faro>.
- Nørredam, M. (2015). Migration and health exploring the role of migrant status through register-based studies. *Danish Medical Journal*, 61(4), B5068.
- Noppe, Jo, Vanweddingen, M., Doyen, G., Stuyck, K., Feys, Y., & Buysschaert, P. (2018). Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur. Geraagdpleegd van: <http://hdl.handle.net/1854/LU-8561370> op 18-11-2021.
- OECD (2022), *OECD Guidelines for Citizen Participation Processes*, OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2020), *INCLUSIVE SOCIAL DIALOGUE AND CITIZEN ENGAGEMENT TO ENHANCE SOCIAL COHESION AND OWNERSHIP OF RECOVERY MEASURES*. OECD Publishing, Paris.
- Pierce, J. L., Kostova, T., & Dirks, K. T. (2003). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*, 7(1), 84–107.
- Reutter, L.I., Stewart, M.J., Veenstra, G., Love, R., Raphael, D., Makwarimba, E. (2009). “Who Do They Think We Are, Anyway?”: Perceptions of and Responses to Poverty Stigma. *Qualitative Health Research*, 19(3), 297-311.
- Rijksdienst voor cultureel erfgoed. (2022a). *Erfgoed is mensenwerk. Samen verder met faro in de leefomgeving*. Gevonden op
<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2022/01/01/erfgoed-is-mensenwerk-samen-verder-met-faro-in-de-leefomgeving#:~:text=Cultureel%20erfgoed%20en%20de%20verhalen,erfgoed%20is%20immers%20van%20iedereen>. op 2-02-2022.

- Rijksoverheid.nl (2023). *Nederland haat het Verdrag van Faro ondertekenen*. Gevonden op: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/04/21/nederland-gaat-verdrag-van-faro-ondertekenen>.
- Ridgeway, C. (2013). Why status matters for inequality. *American sociological association*, 79(1), 1-16.
- Roose, H. (2017). De relatie tussen cultuur en publiek : een kwarteeuw onderzoek naar culturele omnivoriteit. De Witte raaf. Editie 190, gevonden op <https://www.dewitteraaf.be/artikel/de-relatie-tussen-cultuur-en-publiek-een-kwarteeuw-onderzoek-naar-culturele-omnivoriteit/>, op 2-02-2023
- Roose, H., Eijck, K.V., & Lievens, J. (2012). Culture of distinction or culture of openness? Using a social space approach to analyze the social structuring of lifestyles. *Poetics*, 40, 491-513.
- Rutazibwa, O.U.(2022). Justice visions: historical truth as a tool for decolonisation transcript. Podcast miniseries of the human rights centre of Ugent, gevonden op: <https://justicevisions.org/> Op 21-02-2023.
- Salemink, O. (2016). Described, inscribed, written off: Heritagisation as (dis)connection. In: Philip Taylor (ed.), *Connected and Disconnected in Viet Nam: Remaking Social Relations in a Post-Socialist Nation*. Australian NUP. Pp. 311-345.
- Salmon, J., Hesketh, K., Arundell, L., Downing, K., & Biddle, S. (2020). Changing Behavior Using Ecological Models. In M. Hagger, L. Cameron, K. Hamilton, N. Hankonen, & T. Lintunen (Eds.), *The Handbook of Behavior Change* (Cambridge Handbooks in Psychology, pp. 237-250). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwarzer, R. (2008). Modeling health behaviour Change: how to predict and Modify the Adoption and Maintenance of Health behaviours. *Applied Psychology: an international review*. Vol 57 (1) pp. 1-29.
- Shah, A.K., Mullainathan, S. & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science*, 338, 682-685.
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. New York, NY: Routledge.
- Sniehotta, F.F., Presseau, J. & Araújo-Soares, V.(2014) Time to retire the theory of planned behaviour, *Health Psychology Review*, 8:1, 1-7.
- Sommestad, T. (2015). Social Groupings and Information Security Obedience Within Organizations. In: Federrath, H., Gollmann, D. (eds) *ICT Systems Security and Privacy Protection*. SEC 2015. IFIP Advances in Information and Communication Technology, vol 455. Springer, Cham.
- Stengs, I. L. (2018). *Gepopulariseerde cultuur, ritueel en het maken van erfgoed*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Stewart, M.J., Makwarimba, E., Reutter, L.I., Veenstra, G., Raphael, D. & Love, R. (2009). Poverty, sense of belonging and experiences of social isolation. *Journal of Poverty*, 13, 173-195.
- Stokke, Kristian. (2017). Politics of citizenship: Towards an analytical framework. *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*. 71. 193-207.
- Tan, W. G. Z., Levelt, M., & Stapper, M. (2019). Ladder op, ladder af: 50 jaar participatie. *Rooilijn*, 52(3), 160-167.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin.

- Trienekens, S. (2002). "Colourful" distinction: The role of ethnicity and ethnic orientation in cultural consumption. *Poetics*, 30, 281–298.
- Van Tubergen, F (2020). *Introduction to sociology*. New York, NY: Routledge.
- Urrieta, L., (2018). Cultural identity theory and education, what we have learned about selves and others. In: Urrieta, L.& Norriet, G. (2018). *Cultural constructions of identity, meta-ethnography and theory*. Oxford, UK: Oxford university press.
- Vallerand, R. J., Deshaies, P., Cuerrier, J. P., Pelletier, L. G., & Mongeau, C. (1992). Ajzen and Fishbein's theory of reasoned action as applied to moral behavior: A confirmatory analysis. *Journal of personality and social psychology*, 62(1), 98.
- Vandevoordt, R. & Verschraegen, G. (2019). Demonstrating deservingness and dignity. Symbolic boundary work among Syrian refugees. *Poetics*, 76.
- Veldpaus, L. (2015). Historic urban landscapes: framing the integration of urban and heritage planning in multilevel governance (Doctoral dissertation, Eindhoven University of Technology, Eindhoven).
- Veldpaus, L., Pereira Roders, A. R., & Colenbrander, B. J. (2013). Urban heritage: putting the past into the future. *The Historic Environment: Policy & Practice*, 4(1), 3-18.
- Veldhuis, R.W. (1997). Education for Democratic Citizenship: Dimensions of Citizenship, Core Competencies, Variables, and International Activities.
- Verba, S., K.L. Schlozman, H.E. Brady en N. Nie, 1993, 'Citizen Activity: Who Participates? What Do They Say?'. *The American Political Science Review*, 87 (2), 303-318.
- Vertovec, S. (2004). Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*, 38(3), 970–1001.
- Visser, M., Gesthuizen, M. & Scheepers, P. (2013). Moeilijk kunnen rondkomen en informeel sociaal isolement: de rol van macroeconomische omstandigheden en uitgaven aan de verzorgingsstaat in 32 Europese landen in het decennium na de milleniumwisseling. *Mens & Maatschappij*, 88, 128-149.
- Zimmer, A. & Toeler, S. (1999). The subsidized Muse: Government and the Arts in Western Europe and the United States. *Journal of Cultural Economics*. Vol.23. pp. 33-49.

Referentielijst hoofdstuk 5

- Akpınar, A. (2016). How is quality of urban green spaces associated with physical activity and health? *Urban Forestry & Urban Greening*, 16, 76-83.
- Arnberger, A., & Eder, R. (2012). The influence of green space on community attachment of urban and suburban residents. *Urban Forestry & Urban Greening*, 11, 41-49.
- Burgers, G., Rodenberg, J. & Wagenaar, P. (2023). *Calling on the community: Understanding Participation in the Heritage Sector, an Interactive Governance Perspective*. Berghahn Books.
- Capaldi, C. A., Dopko, R. L., & Zelenski, J. M. (2014). The relationship between nature connectedness and happiness: a meta-analysis. *Frontiers in psychology*, 5, 976.
- Fontán-Vela, M., Rivera-Navarro, J., Gullón, P., Díez, J., Anguelovski, I., & Franco, M. (2021). Active use and perceptions of parks as urban assets for physical activity: A mixed-methods study. *Health & Place*, 71.
- Gulden Bodem. (z.d.-b). In Rijksmonumentenregister. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op 27 februari 2023, van <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/complexen/528855>.

Halpenny, E. A. (2006). Environmental Behaviour, Place Attachment and Park Visitation: A case study of visitors to Point Pelee National Park. *UWSpace*.

Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of environmental management*, 79(3), 316–327.

Rugel, E. J., Carpiano, R. M., Henderson, S. B., & Brauer, M. (2019). Exposure to natural space, sense of community belonging, and adverse mental health outcomes across an urban region. *Environmental research*, 171, 365-377.

Sonsbeek. (z.d.-b). In *Rijksmonumentenregister*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op 27 februari 2023, van <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/complexen/528855>

Sullivan, W. C. (2001). Does the neighbourhood landscape matter? Department of Landscape Architecture and Planning, University of California, Berkeley, October 19-22, 2000. *Landscape Journal*, 20(2), 198-201.

Tan, P., Liao, K., Hwang, Y. H., & Chua, V. (Eds.). (2018). *Nature, place & people : Forging connections through neighbourhood landscape design*. World Scientific Publishing Company.

Vrienden van Sonsbeek. (2022, 16 september). Beleidsplan parken gemeente Arnhem - Vrienden van Sonsbeek. <https://sonsbeek.nl/beleidsplan-parken-van-de-gemeente/>

Van Zeijl, M., & Driessen, R. (2022). *Sonsbeek, Zijpendaal, Sonsbeek: parkentoeekomst. Concept 90%-versie*. Strootman Landschapsarchitecten. Geraadpleegd op 22 februari 2023, van https://sonsbeek.nl/wp-content/uploads/2022/09/220830-Parkenvisie-Sonsbeek-Gulden-Bodem-Zijpendaal_90procent-gecomprimeerd.pdf

Zijpendaal. (z.d.-b). In *Rijksmonumentenregister*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op 27 februari 2023, van <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/complexen/528855>

Referentielijst hoofdstuk 6

- Abdullah T (2001) “Inherited Identity” and the New Nation: The Politics of Cultural Discourses in Indonesia, In: Identity, Locality, and Globalization: Experiences of India and Indonesia, New Delhi: Indian Council of Social Science Research, pp 297–327.
- Acemoglu, D., & Robinson, J.A. (2017). The economic impact of colonialism. In: The long economic and political shadow of history – Volume 1: A global View. Edited by Michalopoulos, S. & Papaioannou, E. (2017). CEPR Press, London.
- AD.nl (2016). Geraadpleegd op 6-6-2023, op <https://www.ad.nl/rotterdam/balkenende-geloof-nog-steeds-in-voc-mentaliteit~a76d00a3/>
- Alatas, S. F. (1997). The Post-Colonial State: Dual Functions in the Public Sphere. *Humboldt Journal of Social Relations*, 23(1/2), 285-307.
- Ando, H., Cousins, R., & Young, C.A. (2014). Achieving saturation in thematic analysis: development and refinement of a codebook. *Comprehensive Psychology*, 3.
- Armelagos, G.J., Brown, P.J. & Turner, B. (2004). Evolutionary, historical and political economic perspectives in health and disease. *Social science and medicine*. Vol 61 (1), 755-765.
- Arnhem in cijfers (2023). Bevolkingssamenstelling Arnhem. Gevonden op: <https://arnhem.incijfers.nl/dashboard/staat-van-de-stad/bevolking>, op 24-4- 2023.

- Arnold, D. (2002). *The Age of Discovery, 1400-1600*. Psychology Press, Routledge: London and New York, 2002.
- Assmann, A. (2021). Cultural Memory. In: Hamburger, A., Hancheva, C., Volkan, V.D. (eds) *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer, Cham.
- Assman, J., & Czaplicka, J., (1995). 'Collective Memory and Cultural Identity,' *New German Critique* 65, pp. 125-133.
- Balkenhol, Markus. (2021). *Tracing Slavery. The Politics of Atlantic Memory in The Netherlands*. Berghahn Books (gebaseerd op zijn proefschrift).
- Balkiliç, Ö. (2018). Historicizing World System Theory: Sugar and Coffee in the Caribbean and in Chiapas. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(4), 1298-1310.
- Brandon, P., & Bosma, U. (2019). De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw. *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 16(2), 5–46.
- Bertocchi, G. (2016). The legacies of slavery in and out of Africa. *IZA J Migration*. Vol. 5, (24), 1-19.
- Bernal, M. (2020). *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization Volume I: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*. Rutgers University Press.
- Bhambra, G. K. (2016). Postcolonial Reflections on Sociology. *Sociology*, 50(5), 960–966.
- Bijl, P., (2012) Colonial memory and forgetting in the Netherlands and Indonesia, *Journal of Genocide Research*, 14:3-4, pp. 441-461.
- Block, S. (2018). *Colonial Complexions: Race and Bodies in Eighteenth-Century America*. University of Pennsylvania Press.
- Brown, Barbara B., Douglas Perkins, and Graham Brown. 2003. Place attachment in a revitalizing neighborhood: Individual and block levels of analysis. *Journal of Environmental Psychology* 23: 259 71.
- Canon van Nederland (2020a), geraadpleegd op <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/143174/keti-koti-treedt-toe-tot-canonnetwerk>, op 23-3-2023.
- Carter, M. J., & Fuller, C. (2015). Symbolic interactionism. *Sociopedia. isa*, 1(1), 1-17.
- Chakrabarty, D. (2007). History and the politics of recognition. In K. Jenkins, S. Morgan, & A. Munslow (Eds.), *Manifesto's for history* (pp. 89–99). London: Routledge. In: Assmann, A. (2021). Cultural Memory. In: Hamburger, A., Hancheva, C., Volkan, V.D. (eds) *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer, Cham.
- Castro Torres, A. F., & Alburez-Gutierrez, D. (2022). North and South: Naming practices and the hidden dimension of global disparities in knowledge production. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(10).
- Cooley, C. H. (1902). Looking-glass self. *The production of reality: Essays and readings on social interaction*, 6, 126-128.
- Combrink T. & Van Rossum M. (2021) Introduction: the impact of slavery on Europe – reopening a debate, *Slavery & Abolition*, 42:1, 1-14.
- Cordonnier, A., Rosoux, V., Gijs, A., & Luminet, O. (2022). Collective memory: An hourglass between the collective and the individual. *Memory, Mind & Media*, 1, E8.
- Dameria, C., Akbar, R., Indradjati, P. N., & Tjokropranolo, D. S. (2020). A conceptual framework for understanding sense of place dimensions in the heritage context. *Journal of Regional and City Planning*, 31(2), 139-163.

- Depcinski, M.C. (2014). Heritage Values and Education. In: Smith, C. (eds) *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer, New York, NY.
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Ufkes, E. G., Saguy, T., & Pearson, A. R. (2016). Included but invisible? Subtle bias, common identity, and the darker side of “us”. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 6-46
- Emmer, P. C. (1972). The history of the dutch slave trade, a bibliographical survey. *The Journal of Economic History*, 32(3), 728-747.
- Emmer, P., & den Heijer, H. (2021) *The Dutch Slave Trade in the Atlantic, 1600–1800. Oxford Research Encyclopedia of African History*. Retrieved 4 Jun. 2023, from <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-896>.
- Emmer, P. C., & Klooster, W. (1999). The Dutch Atlantic, 1600-1800 expansion without empire. *Itinerario*, 23(2), 48-69.
- Essed, P., & Trienekens, S. (2008). ‘Who wants to feel white?’ Race, Dutch culture and contested identities. *Ethnic and Racial Studies*, 31(1), 52-72.
- Fatah-Black, K. (2013). Orangism, Patriotism, and Slavery in Curaçao, 1795–1796. *International Review of Social History*, 58(S21), 35-60.
- Fatah-Black, K. & Van Rossum, M. (2015) Beyond Profitability: The Dutch Transatlantic Slave Trade and its Economic Impact, *Slavery & Abolition*, 36:1, 63-83.
- Fatah-Black, K. (2021). *Slavernij en beschaving. Geschiedenis van een paradox*. Amsterdam: Ambo|Anthos.
- Gallagher, (2020). *The Trade in Enslaved People*. In: Interim Report on the connection between Colonialism and Properties now in the Care of the National Trust, including Links with Historic Slavery. September 2020.
- Gelders Landschap en Kastelen, (2023). Geraadpleegd op <https://www.glk.nl/zypendaal/huis-zypendaal/ontdek/geschiedenis/koloniaal-en-slavernijverleden-van-de-bewoners-van-huis-zypendaal>, op 20-4-2023.
- Gikandi, S. (2011). Overture: Sensibility in the Age of Slavery. In *Slavery and the Culture of Taste* (pp. 1–49). Princeton University Press.
- Go, J. (2016). *Postcolonial thought and social theory*. Oxford University Press.
- Graham, B. J., and P. Howard, eds. 2008. *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot: Ashgate.
- Green, E., Kefalas, C., & Slocombe, E. (2022). Compensation for slave ownership. In: Interim report on the Connections between colonialism and properties now in the care of the national trust, (2022). Gevonden op: <https://www.nationaltrust.org.uk/who-we-are/news/weve-published-our-report-into-colonialism-and-historic-slavery> op 29 februari, 2022.
- Harrow, K. W. (2005). “Ancient Tribal Warfare”: Foundational Fantasies of Ethnicity and History. *Research in African Literatures*, 36(2), 34–45.
- Hassankhan, M. S. (2014). The Indian indentured experience in Suriname. Control, accommodation and resistance 1873-1916. *Resistance and Indian indenture experience. Comparative perspectives*, 199-240.
- Hoefte, R. (1998). A Passage to Suriname? The Migration of Modes of Resistance by Asian Contract Laborers. *International Labor and Working-Class History*, 54, 19-39.
- Hirst, W. & Coman, A. (2018). Building a collective memory: the case for collective forgetting. *Current opinion in Psychology* vol 23, pp. 88-92.

- Hudson, M. (2004). "Chapter 4: Technical Progress and Obsolescence of Capital and Skills: Theoretical Foundations of Nineteenth-Century US Industrial and Trade Policy". In *Globalization, Economic Development and Inequality*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing
- I&O research, (2021). Gevonden op: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/io-research/verandering-zwarte-piet>, op 22-04-2023.
- Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., & Stegmeijer, E. (2017). Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning. *European Planning Studies*, 25(9), 1654-1672.
- Jouwe, N, Kuipers, M. & Raben R. (2021). Slavernij en de stad Utrecht. Walburg Pers, Zutphen.
- Kaasik-Krogerus, S., Čeginskas, V.L.A., & Sääskilahti, N. (2020) Politics of memory and Oblivion. An introduction to the special issue, *European Politics and Society*, 21:3, 271-276
- Kefalas, C. (2022). Abolition, Resistance and Protest. In: Interim report on the Connections between colonialism and properties now in the care of the national trust, (2022). Gevonden op: <https://www.nationaltrust.org.uk/who-we-are/news/weve-published-our-report-into-colonialism-and-historic-slavery> op 29 februari, 2022.
- Koene, B. (2019). De mensen van Vossenburch en Wayampibo. Twee Surinaamse plantages in de slaventijd. Verloren, Hilversum.
- Kuipers, M. (2018). *Fragmented Empire: popular imperialism in The Netherlands around the turn of the twentieth century* (Doctoral dissertation).
- Low, S.M. & Altman, I. (1992). Place attachment: a conceptual inquiry in: I. Altman, S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*, Plenum Press, New York
- Manzo, L. C., & Perkins, D. D. (2006). Finding Common Ground: The Importance of Place Attachment to Community Participation and Planning. *Journal of Planning Literature*, 20(4), 335–350.
- Mapping slavery.nl (n.d.). Over ons- Mapping Slavery. Geraadpleegd op 28 april, 2023 op <https://mappingslavery.nl/community/over-ons/>.
- Martin, M. (2014). *The Fortunes of Africa*. PublicAffairs, New York. (p. 191.)
- May, S. (2020) Heritage, endangerment and participation: alternative futures in the Lake District, *International Journal of Heritage Studies*, 26:1, 71-86
- McCarthy, K. F., & Jinnett, K. (2001). A BEHAVIORAL MODEL OF PARTICIPATION. In *A New Framework for Building Participation in the Arts* (1st ed., pp. 23–30).
- Mijngelderland.nl (2023). Gevonden op <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/arnhem/zypendaal>, op 20-4-2023
- Milne, C. (2011). The invention of science: Why history of science matters for the classroom (Vol. 4). Springer Science & Business Media.
- Muiu, M.w., Martin, G. (2009). Genocide. In: *A New Paradigm of the African State*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.
- Mulder, R. (2021). Symbool van naastenliefde of koloniale onderdrukking? Verslaglegging over de onlinebijeenkomsten meerstemmigheid rondom standbeeld Peerke Donders (1809 – 1887). Heritage Labs, Reinwardt academie. Gevonden op: <https://www.reinwardt.ahk.nl/lectoraat-cultureel-erfgoed/projecten/project/0/peerke-donders/>; op 10-4-2021.
- Mulinge, M. M., & Lesetedi, G. N. (1998). Interrogating Our Past: Colonialism and Corruption in Sub-Saharan Africa. *African Journal of Political Science / Revue Africaine de Science Politique*, 3(2), 15–28

- Nanjangud, A., & Reijnders, S. (2022). Cinematic itineraries and identities: studying Bollywood tourism among the Hindustanis in the Netherlands. *European journal of cultural studies*, 25(2), 659-678.
- Njoku, J. (2005) Colonial Political Re-Engineering and the Genesis of Modern Corruption in African Public Service: The Issue of the Warrant Chiefs of Southeastern Nigeria as a Case in Point. *Nordic Journal of African Studies*. Vol 14 (1) pp. 99-116.
- Nikuze, D. (2014) The Genocide against the Tutsi in Rwanda: origins, causes, implementation, consequences, and the post-genocide era. *International journal of Development and Sustainability*. Vol 3 (5), pp: 1086-1098.
- NU.nl (2021). Geraadpleegd op: <https://www.nu.nl/binnenland/6123185/actiegroepen-veranderen-straatnaamborden-die-verwijzen-naar-koloniale-tijd.html>, op 20 april 2023.
- Oostindie, G. (2014). Slave resistance, color lines, and the impact of the French and Haitian revolutions in Curaçao. In: *Curaçao in the Age of Revolutions, 1795-1800*, Brill, Leiden-Boston.
- Oostindie, G. (2009). History brought home: postcolonial migrations and the dutch rediscovery of slavery. Chapter twelve in: *Migration, Trade, and Slavery in an Expanding World (2009)*. Edited by Wim Klooster. Brill Publishers, Leiden, 2009.
- Oostindie, G. (2008). (red.). *Dutch colonialism, Migration and Cultural heritage: Past and Present*. Leiden, Brill, 2008.
- Oostindie, G. (2009). Public memories of the Atlantic slave trade and slavery in contemporary Europe. *European Review*, 17(3-4), 611-626.
- Offen, K. H. (2010) Race and Place in Colonial Mosquitia. In: Gudmundson, L. & Wolfe, J. (2010). *Blacks and Blackness in Central America: between race and space*. Duke university press.
- O'Sullivan, S. (2021). The colonial project of gender (and everything else). *Genealogy*, 5(3), 67.
- Parkinson, A., Scott, M., & Redmond, D. (2017). Revalorizing colonial era architecture and townscape legacies: memory, identity and place-making in Irish towns. *Journal of urban Design*, 22(4), 502-519.
- Patterson, O. (1977). The Study of Slavery. *Annual Review of Sociology*. Vol 3, 407-449.
- Payne, K. B., Vuletich, H. A. & Brown-Iannuzzi, J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *PNAS*, Vol 116 (24), 11693 – 11698.
- Postma, J.M. (1990). Volume of African exports and origins of slaves. In: *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600–1815* (pp. 106-125). Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Proshansky, H.M., Fabian, A.K. & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: physical world socialization of the self *Journal of Environmental Psychology*, 3, pp. 57-83
- RCE, (2021) Verdrag van Faro. Gevonden op: <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro> op 21 januari 2023.
- Rijksoverheid.nl (2021), geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/01/adviescollege-dialooggroep-slavernijverleden-presenteert-eindrapport-ketenen-van-het-verleden>, op 5-3-2022.
- Rijksoverheid.nl (2022), geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/12/19/excuses-regering-voor-slavernijverleden-nederland>, op 1 - 3- 2023.

- Rijksoverheid.nl (2023a). Adviescollege Dialoggroep Slavernijverleden (2021). Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/01/adviescollege-dialoggroep-slavernijverleden-presenteert-eindrapport-ketenen-van-het-verleden>, op 6-4-2023.
- Rijksoverheid.nl (2023b). Deel en Verbind Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië Adviesrapport: Commissie Versterking Kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië, (2023). Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/02/08/deel-en-verbind-nederland-nederlands-indie-indonesie>, op 3-4-2023.
- Rijksmuseum.nl (2023c), geraadpleegd op: <https://www.rijksmuseum.nl/en/research/our-research/overarching/terminology>, op 20-4-2023.
- Rodenberg, J., Wagenaar, P. (2018). Cultural Contestation: Heritage, Identity and the Role of Government. In: Rodenberg, J., Wagenaar, P. (eds) Cultural Contestation. Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict. Palgrave, Macmillan, Cham.
- Ross, M. H. (Ed.). (2012). Culture and belonging in divided societies: Contestation and symbolic landscapes. University of Pennsylvania Press.
- Roose, H. & Meuleman, H. (2014). Methodologie van de sociale wetenschappen, een inleiding. Academia Press, Gent.
- Sanders, E. (2022). Slavernijverleden. Instituut voor de Nederlandse taal, (2022) Slavernijverleden. gevonden op <https://ivdnt.org/actueel/columns/woordhoek/slavernijverleden/> op 2 maart 2023.
- Segal, R. (1997). The Black Diaspora: Five Centuries of the Black Experience Outside Africa, African Diaspora. New York: Farrar, Straus en Giroux.
- Savenije, G.M., van Boxtel, C.A., & Grever, M. (2014). Learning About Sensitive History: "Heritage of Slavery as a Resource. Theory & Research in Social Education, 42, 516 - 547.
- Sheeran, P. (2002) Intention—Behavior Relations: A Conceptual and Empirical Review, European Review of Social Psychology, 12:1, 1-36.
- Shively, J. (1992). Cowboys and Indians: Perceptions of Western Films Among American Indians and Anglos. American Sociological Review, 57(6), 725–734.
- Smith, L. (2006). Uses of Heritage. London: Routledge.
- Smith, A. (2012). Indigeneity, settler colonialism, white supremacy. Racial formation in the twenty-first century, 66.
- Smith, L & Campbell, G 2017, "Nostalgia for the future': memory, nostalgia and the politics of class', International Journal of Heritage Studies, vol. 23, no. 7, pp. 612-627.
- Smith, L 2020, Emotional Heritage: Visitor Engagement at Museums and Heritage Sites, Routledge, London.
- Spitz, K. (2021). Target and Trigger. A Reflection on the Relation Between Cultural Heritage and Peace and Security. In: Jacobs, G., Suojanen, I., Horton, K., Bayerl, P. (eds) International Security Management. Advanced Sciences and Technologies for Security Applications. Springer, Cham.
- Sporen van het slavernijverleden.nl (n.d.). Gevonden op <https://mijngelderland.nl/specials/sporen-van-slavernijverleden>, op 16 maart 2023.
- Svizzero, S., & Tisdell, C. A. (2014). Inequality and wealth creation in ancient history: Malthus' theory reconsidered.
- Stam, D. Mok, I & Gootjes, E. (2023). Anna van Vossenburch. In: Sporen van slavernijverleden Gelderland. Erfgoed Gelderland (2023).

- Storms-Smeets, E. (2016). Hier is natuur met kunst gepaard: Het buitenleven van de regentenfamilie Brantsen. *BM Gelre Historisch jaarboek voor Gelderland, deel CVII*; Vereniging Gelre, Arnhem.
- Taiwo, O. (1993). Colonialism and its aftermath: The crisis of knowledge production. *Callaloo*, 16(4), 891-908.
- Van Stipriaan, A. (2007). Disrupting the Canon: The Case of Slavery. In: Grever, M., Stuurman, S. (eds) *Beyond the Canon*. Palgrave Macmillan, London.
- Van Stipriaan, A. (2022). Slavenhandel. In: W. Frijhoff e.a. (2022) *De Gouden Eeuw*. Gevonden op: <https://www.alexvanstipriaan.com/slavery-heritage?pgid=kq2ihofn-098b2be7-6760-4d0a-937f-f75f54553685>, op 20 maart 2023.
- Unesco.nl (2023), geraadpleegd op <https://www.unesco.nl/nl/event/gedeeld-caribisch-erfgoed-gedeelde-toekomst>, op 4-3-2022.
- Van der Kolk, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.
- Van Huis, I. (2019). Contesting cultural heritage: Decolonizing the Tropenmuseum as an intervention in the Dutch/European memory complex. In: *Dissonant heritages and memory complexes*. Palgrave studies in cultural heritage and conflict. Palgrave Macmillan.
- Van Praag, L., Boone, S., Stevens, P.A.J. (2015). How tracking structures attitudes towards ethnic out-groups and interethnic interactions in the classroom: an ethnographic study in Belgium. *Soc Psychol Educ* 18, 165–184.
- Vlassopoulos, K. (2016). Does Slavery Have a history? *Journal of Global Slavery*, 1(1), 5-27.
- Wallerstein, I. (1974). The rise and future demise of the World capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387-415.
- Waterton, E. (2005). Whose sense of Place? Reconciling Archeological perspectives with community values: cultural landscapes in England. *International Journal of heritage studies*, 11 (4), 309 – 325.
- Welie, R. v. (2008). Slave trading and slavery in the Dutch colonial empire: A global comparison, *New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids*, 82(1-2), 47-96.
- Wells, J.C. (2019). Bridging the gap between built heritage conservation practice and critical heritage studies. In: *Human- centered Built environment Heritage Preservation: Theory and Evidence based Practice*. Edited by Jeremy C. Wells and Barry L. Stiefel. Routledge, 2019.
- Whyte, K., L Talley, J., & D. Gibson, J. (2019). Indigenous mobility traditions, colonialism, and the anthropocene. *Mobilities*, 14(3), 319-335.